

Р.Каш

ПАВЛО МАЛЯР

**КНИЖКА ПРО
ТЕ, ЯК
ЖИВУТЬ ЛЕГЕНДИ**

1978

Фото автора

„Книжка про те, як живуть легенди, є циклом новель, пов'язаних єдністю тематики про українську людину життя і боротьби — що дає один образ України й її народу, від найдавніших віків до сучасности, з прогляданням у майбутнє. Не осамітненої людини, а з її народом, непереможної в народі, одноцільної в межовій ситуації, без гри на роздвоєнні — бути, чи не бути, переважно молодій людині. Тому автор присвячує книжку молоді.

Новелі написані в жанрі легенди, або наближені до легенд.

Copyright 1978 by author.

All rights reserved, no parts of this book may be reproduced in any form without written permission of the author.

Published by author.

**THE BOOK ABOUT
HOW
LEGENDS LIVE**

BY PAWLO MALAR

SHORT STORIES

1978

ПАВЛО МАЛЯР

КНИЖКА ПРО
ТЕ, ЯК
ЖИВУТЬ ЛЕГЕНДИ

Н О В Е Л І

ПРИСВЯТА — МОЛОДІ

*Величкому поетові
Павлу Малику
присвячую
11.24.79. П.М.*

1978

ЛЕГЕНДА ПРО ЖАСМИН

До урочища Адірондак ньюйоркського штату прибула група студентів-українців на оздоровний відпочинок. Вони похворіли з початком навчального року. Скаржились на біль голови, подразнення горла, були прояви нездорової температури. Симптоми лякали можливістю захворіти незнаною грипою азійською, про яку стали говорити раптом цього осіннього сезону.

До подорожі заохотила Раїна Порічна, студентка біохемії, за порадою матері-лікаря. Виїзд у зону чистого повітря, не забрудненого газами сучасного міста, хоча б на кілька днів кінець тижня, обіцяє оздоровлення.

Отаборилися студенти на сухому горбі, пооддаль озера. Обов'язково нічим не перейматися! Триматись максимального *dolce far niente*.

Студент філології Олесь Рій запропонував подумати, між іншим, для розваги, чи реаліст Оноре де Бальзак міг так міркувати? Олесь процитував з пам'яті:

„Попробуй, зніми гіпсову форму з руки твоєї коханої й положи її перед собою, ти побачиш труп без найменшої подібності, і тобі доведеться звернутись до мистця, який, не вдаючись до точної копії, передасть своїм різцем рух життя“.

— Що тут істотного? — запитав друзів Олесь.

— Враження! — відповіли однозгідно дівчата й хлопці.

Дівчата підносили хлопцям до лица долоні, клали їм на коліна для поцінування, плескали й ставали веселі.

— Однаково й Бальзак говорив: „Враження“, — не перечив Олесь. — Але при цьому клясик французького реалізму додає: „Вони ж бо випадковість у житті, а не саме життя!“

— Що має означати ставлене саме так питання — ва-

льоризацію враження? — суто психічного й релятивного явища, — втрутився Дмитро Гармаш.

Він сперечався, доводячи, — тому що математик — заперечує вартість всього позареального й метафізичного. Обґрунтовував свій підхід до заторкненого питання тим, наприклад, що фотоапарат не фіксує галюцинацій, так враження не програмуються для компютера, не піддатні ніякій формулі. Он що! Коли Бальзак реаліст, він не міг так міркувати...

— Не зачінайте дискусії — я плакатиму, я вже плачу в носову хусточку кілька день! Наші дні й ночі і в Адірндаку — на відпочинок для оздоровлення! — домагалася Ляна. Взяла Дмитра за руку, притулилася. „Мить, люби мене й слухайся!“ — вимагала дівчина від свого хлопця. Впарі вони зникли до лісу, в золоченій вереснем зелені ясної погожої днини. „Оглядатимемо кущики!“ — погукало дівча.

Ляна Кметь... вся виглядала вузликком, три було: один на одному: зачіска стягнена хусточкою голубою кінцями на хвостик, катоновий білий светер без рукавів стягав цнотливі опуклини грудей, в поясі схоплена теж на вузол тонко, тугі штанята були охватні на формах нижче пояса, притульні аж до колін і тільки донизу поширені, за останньою модою. Ляна — загоріла-спалена на лиці й руках, опал штучно підсилений, спалені брови на мосяж, верхні повіки підсинені амбітно. Але очі в неї ще гарні, голубі, довгі вії. Вона ще не знала ким буде — вчилася з амбіції. Дмитрик її — буде! — чіпко трималась його.

Перше, щоб сказати щось, вона дотикала хлопця, простягала тонку кволу руку, потім бачила його: поверталася в його бік — ну! — спонукала, коли й не треба було. Клала на Дмитра руку, все затримуючись — що хотіла сказати? — ага!.. „Мить, де ти!? — гукала на хлопця, що був перед нею.

Ляна вживала стягнені слова. Тому вона — Ляна, ніби ж Уляна, тому він — Мить, ніби ж Митя, Дмитро.

Ляриса Займа була протилежність. Стримувала Ляну: поспіх нелогічний і часто смішний. Білява з лиця, овал чистий, не фарбований, ніби свіжо вмита завжди. Йі біло-

рука, опал не брався її, вона й не дбала: не мастила себе, щоб засмагнути. На цю подорож вона не мала собі пари, з заздроси дівочої до Ляни за хлопця заперечила, чому розбігатися десь поза кущі, хотіла, щоб почата розмова тривала. Це ж дуже важливе — з'ясувати природу враження!

— Дмитрик чваниться, — сказала, — математик! Математика дуже відносна наука, хоча кажуть, що точна. Оперує зовнішніми категоріями, відношенням вимірів на поверхні: від А до Б, і завше тільки одночасно взятими, релятивами. Одиниця часу й одиниця віддалі в математиці дають різні відношення, а в дійсності віддаль і час неподільні...

На докір нетактовному колезі, що залишив товариство, Ляриса підтримувала розмову. Викладала свої міркування, опонуючи пізнавальні можливості математики. Раїна та Олесь слухали її згідливо. Обоє любляться давно, не шукали відособлення від гурту для інтимности, їм відмосини їхні давно з'ясувалися.

— Десь я читала дослідження з ранньої індуської філології про теорію затаєного ефекту, — похвалилась Ляриса, — це також із ділянки пізнання: між словом і реаліями існує концепта — „цвітіння“, та третя функція слова в свідомості людини, що є сприйманням і замикає коло пізнання. В індусів вона називалася „спота“.

— Лярисо, ти відкриваєш мені нашого Григорія Сквороду, — зраділа Раїна пов'язанню знаного вже з новим: все від людини! „Що б воно не було, діло, чи дія, або слово — все то порожнина, якщо не дістало здійснення свого в самій людині“, — писав філософ. Бачиш, я люблю мудрість, — оглянулась з усміхом на Олесь, — це його вплив, за ним захоплююсь Сквородою й завчаю сентенції нашого філософа напам'ять...

Потім усі відпочивали на соняшнім вигріві.

Олесь вправлявся кидати диск, Раїна з ним, пробувала наслідувати, кидала круглі камінці, що більші, захоплювалась позою й позицією в Олесь на сприт і силу, їй здавалося, існує пряма залежність — більше краси й плястики в позі, в позиції — більше сили в метанні, диск дальше падає.

Повернуло на полудень, час поїсти. Раїна запропонувала бути всім у неї званими гостями. Почастує цілющим чаєм.

— Яким? — здалека зачувши, спитала голосно Ляриса.

Вона бавила себе плястичними рухами. Одначе, як і всі, терпіла на симптоми грипи, їй трохи дудніло в голові з того, що ніс закладений, трохи ломило тіло, її турбувало те саме — можливість занедужати підступною грипою... Лишивши вправи, які мало її втішали, вона приєдналась помагати Раїні.

Раїна переодяглася з спортивного вбрання в суконку, просторо краюну, еезонового кольориту: по чорному — дрібні й великі плями, жовтогарячі й жовті з червоним покращенням. Була господиня вона в своєму куті під тінистим деревом, готувала гостину друзям.

Олесь розклав багаття з сухого пахучого хмизу, додав хвої в огонь для більших пахоців. У них швидко пішло. Мусіли покликати Ляну й Дмитра. Джерельна вода закипіла, доки їли перше дання. Цілющий чай запарювала Раїна сама.

Пили з склянок, неодмінно! У склянках чай яснів і промінився гарячим янтаревим світінням, промінився теплим кольором і пахотом і смаком міцним, а все за одно сприймалося з тим ефектом у діянні, що затаює в собі властивість, якої прагне людина зажити, приймаючи ліки на оздоровлення.

Ріжні є лікувальні чаї: липовий, ромашковий і м'ятний, і полиневий, звіробоевий тощо. Цього чаю не пізнавали звані Раїніні гості.

— Пити неодмінно з склянок теж відноситься до рецепти цілющого чаю? — спитав Дмитро, ворухнувши ледь затаєною усмішкою, ховаючи її під невиповнілим наївним вусом.

Підняв брову, чекаючи відповіді. Його ткнула Ляна, наосліп рукою — Мить! зачекай!

Іронію помітили й зігнорували Дмитра. Раїна спокійно пояснила, наче лікар хворому:

— Дома в себе, в Нью-Йорку, за звичаєм батьків з України, ми п'ємо всякий чай тільки з склянок. Тут цього

не розуміють: стандарт нищить смаки, як порох барви. Тратиться смак у побутовій культурі, люди звикають у домашніх обставинах — поводитися, неначе в дорозі, їсти й пити з паперу! Збайдужіння до одного, поспіх в іншому — руйнують культуру не тільки обіходну, але також у звичках, у поведінці. Стирається відчуття приємності товариства, розмови, смаку, їдять однотипне, півфабрикат, з машин, струхле й затруене... Так люди затрачують досвід й імунітет, стають піддатні всім хворобам і хворобливим пристрастям...

— Враження! — заперечив фамільярно студент-математик.

— Якщо орієнтуватися на дерев'яний шлунок, то можна й заперечувати такі самодостатні істини, — відповіла зажарт Ляріса, тримаючи хустку піднесену до уст: їй сльозили очі, вона запала трохи в подратованість по відношенню математика.

— Чай годиться пити таки з ясного скла, з кристалю, — продовжувала Раїна. — Пити з кристалю, на сріблі, щоб дзвенів!

Переконувала Раїна щирістю, умінням сказати, зобразити словом те, що відчуває.

— Безперечно! — справжнє чаєве питво, для доброї користи й приємности — не пересичення, а на міру душі — повинно дзвеніти: усі компоненти чаю — температура, аромат, колір, міцність і смак і ще щось, чого й не знаєм, що — найбільше при цьому відчуваемо — все зіллється в одній краплі дзвону. Таке сприймання споживаного чаю в щось персоніфікується, стає одушевленням, надихає, й прагнення досягає вдоволення, п'ючи отак лікувальний чай, людина почуває себе здоровою!

Ніхто не перечив Раїні.

— А п'єте ви тепер, дорогі мої звані гості, чай із Китаю.

— Що ж тут незвичайного й таємничого — китайський чай усім знаний, — вихопилась з словом Ляна.

Вона помагала собі хусткою носовою й не могла багато говорити. Стягнула тугіше вузлик голубої косинки на голові, загорілі-засмагли на мосяж пасма зачіски, покручені в спіральки — підбила догори пальцями, швидко, наче хотіла, щоб вони забряжчали, скрутнула до цього головою

— на неї задивилися — й метнулась долонями на плечі, на груди до свого хлопця — помагай мені, Мить! — я хворію...

Тиша не захиталась, Ляна заспокоювалась.

— Ні, не звичайний, це чай жасминовий, — здивувала своїх гостей Раїна. — В Україні росте багато жасмину. Невибагливі на умови, витривалі кущі садять і плекають у квітниках і в палісадниках, множать, де догідно — за рясне, пречисто біле квітування. Дівчата люблять жасмин, що рясно зацвітає, міцно й інтимно пахне вечорами. Вживати його для чаю не звикли, в Україні п'ють інші лікувальні чаї.

Підаючись слову розумної подруги й діянню незнамого досі їм питва, молоді студенти дивувались — у Китаї, найдавніше відомій країні клясичного чаю, п'ють ще якийсь жасминовий!? Щось є в ньому?

— Враження...

Дмитрикові звернули увагу за нетерпеливість. Він вибачився.

— Ще трохи, й я закінчу, — попросила Раїна, — купемо ми, моя мати-лікар, жасминовий чай у Нью-Йорку в китайській крамниці, продається в оригінальному впакуванні. І помічаємо, завжди його багато купують китайці.

Розмова перекинулась до далекої країни чаю на сході. Згадала Раїна, що Скворода назвав Китай країною, де живе мудрість. Ляриса, досі мовчазна й зосереджена, приєднала до розмови свою пригадку про те, що в українських стародруках є відомий збірник видання 1669 року під назвою „Відомості о Китайській землі і глибокої Індії“ й зачитувала, підкресливши, що вона студентка-філолог і свої предмети добре знає: „А люди там ласкави, у них не закрито, і входи в дома їх свободни“.

Увагу молодих полонила країна чаю, сповнена легендами, якими там люди ушляхетнили й збагатили духовно собі життя. Здавалося, що ні в одного народу не існує такого істотного проникнення в царину природи, її чарів, її чудодійних діянь на людину.

Пили жасминовий чай Раїниного приготування на підвечірок і ввечері, все з склянок. Складалося загальне переконання, якщо багато китайців споживає жасминовий гарячий напій, то він, безперечно, має лікувальне значення.

І напевно в Китаї існує легенда про жасмин. Ляриса повеселіла й наполягала на цьому.

Була неділя. Пополудні від'їжджати додому, в Нью-Йорк. Пили наостанку жасминовий чай з заохотою, ніби привикли до нього, до його корисного діяння! І кожний, у тайні для себе, відчував — як з гарячим, на меду, питтям та вдиханням промінювання шляхетного пахоту сприймається й цілющість напою, що боронить здоров'я людини від злих атмосферних і кліматичних впливів.

В дорозі до Нью-Йорку раптом пригадалося усім, що вони давно поховали до кишень носові хустини. Очі їм не сльозили, ніхто не відчував нежити, симптомів лихоманки.

Ляриса не витримує мовчати: „З нами скоїлось, друзі, щось подібне, що з легенди походить. Жасмин — лікувальний, і неодмінно існує легенда про його цілющі властивості — я чуюсь здорова... Попрацюю й розшукаю легенду про жасмин...

— Цікаво знати, що легенда говорить, — озвалася по довгому спокої Ляна. — Мить, як ти чуєшся, озивайся! я — здорова!

Дмитро Гармаш був спокійний і не припускав, що в ньому таїться якась недуга. Він нагадав Бальзакове питання.

— Певно, що Бальзак реаліст, — озвався від керівниці Олесь Рій, мовчазний із звички. — Бальзак докінчує своє міркування таким зауваженням: „Ні мистець, ні поет не повинні відокремлювати вражень від причини. У цьому полягає боротьба життя — його рух“.

Ляриса мала нагоду висловитись:

— Буде до речі, друзі, сказати про жасмин, що оздоровив нас: так живуть легенди, вони те, що спота в давній індійській філології, походять від реального — як і враження — вони цвітіння в сприйманні реалій!

Я Л И Н А

Ветеран Другої світової війни Терень Троян, громадянин Канади, підтримуваний урядовою допомогою, прибув на солярно-кліматичне лікування в Карпати. Була всеоднозгідна порада лікарів — лікуватися в ялинових лісах: дихати живицею, щоб рана надійно завапнувалась.

Рана в Тереня завжди смертельна, хоча затяглась досить, а від часу поранення минуло вісім років. Зовсім маленький уламок гранати застряв при самому серці в аорті. Коли зрушиться, вийде з свого місця — станеться раптовий вилив крові й неминуча смерть.

Поранена аорта може відкритися й з нічого, з фізичного напруження, з глибокого хвилювання, чи гострого враження, або з того, що прийде мент на фатальний кінець.

Лікується Терень Троян у лісах Бескиду, на Словацькій стороні. Місцевий лікар, з Гуменного, порадив уживати препарат прополісу його власного приготування — з борти диких бджіл, і теплі прохідки в бору.

Побував хворий на лікуванні в лісах Скандінавії, але норвезькі бори холодні, й випари ялинової живиці там мізерні.

Ходить Терень по ялинових гірських схилах на соняшні вигриви в Бескиді інертний, пильнує себе, щоб не спіткнутись, не захоплюватись чимось, не перейматися нічим: ні своїм, ні людським, ні світовим. Не довіряє серцю. Лікарі все вимагали від нього не думати за себе, нічим не клопотатися. Охолонути душею цілковито!

Близько через кордон, недалеко Перечина, його село, там він родився, там загинули й поховані його батьки. Терень намагається не думати про болючу їх смерть. І не раз він розважливо й логічно міркував: „Мабуть тяжко жити тому, хто справді шукає сенсу життя — народнім мес-

никам та поетам — найтяжче, кров їх завжди під тиском і закипає...”

Закінчив Терень Відділ малярства при університеті в Торонто, скориставшись урядовими пільгами для ветеранів війни. Їдучи в Карпати на лікування, він сподівався знайти для пензля гарну натуру гірських пейзажів. Сподівання не здійснювалися тимчасом. Не находилось сюжетів. Ніби вдавались йому етюди, але не закінчені композиції.

В університеті вчили за новою концепцією мистецтва — малювати так, щоб то було нічого: справжнє мистецтво, вчили, абсолютно абстрактне. На стрічі з дійсністю така теорія виявилась імпотентною.

Щоб заповнити час, щоб нудьга також не загрожувала його серцю, він мав єдине заняття — спостерігати з найближчого до кордону підгірка вирубування ялинового лісу в українських Бескидах, під росіянами. Словаки говорили про поруб на тій стороні:

— У росіян завжди так, як на війні — робиться все безоглядно!

А Терень ходив пішки колись там, бігав босоніж підлітком по тій землі, де тепер відбувається безоглядний поруб борів. Початок війни не застав його дома, був у Канаді на відвідинах батькових кривних. З Канади він пішов добровільно до війська. Батьки загинули, скарані німцями, й обійстя німці спалили, може за нього, може тільки тому, як це робили, щоб повернути до покори окуповане населення. Тяжка історія Тереньової самотності.

Не знати, відколи гудуть машини на порубі, вони гули там, коли Терень прибув на лікування в Бескид. Земля стугонить під тиском дизелів, що урухомлюють надпотужні тягачі, транспортери та навантажувачі. Свистять механічні пилки. Прикордоння росіяни обставили посиленою вартою, оглядати поруб було неможливо зблизька. Одначе Терень і не намагався наблизитися аж так, де, здавалось йому, повітря вібує від роботи дизелів.

Перспектива на поруб творила образ і з віддалення. Можна довго сидіти й переживати враження. Смуга вирубуваних щоглових ялин пролягала між двома полонинами, одна — вище, друга — долем, на схилі до сонця — поросла

була, ніби вітром засіяна, нанесена з-над гирла Дунаю давньої давнини.

Дим від машин з курявою в суміш часом робив таку кіптяву, що в ній завмирало сонце, ставало червоним покотьолом і було зовсім без сйява. Терень не витримував кіптяви, приходив надвечір оглядати, коли машини стихали. Раз хотів він навіть малювати поруб.

Під місяцем краєвид асоціювався з пам'ятними побоевищами в нашій історії, коли багато люду ратного й звитяжного поляже, завдаючи поталу ворогові — татаринів і ляхів. Тільки мало б бути це побоевище з російським ворогом, бо виглядало безоглядним, як на руйнуванні Січі.

Клався у Тереня фарбами на полотні поруб видної ночі, свіжі колоди ялин лисніли обтятими окоренками до місячного й зоряного неба, ніби мерці, яким повтинано голови. Алеж скільки їх?! За всю нашу історію не пам'яталось такого побоевища — великого числом поляглих на такому тіснім полі бою.

Малювання побоевища-порубу лишилось не скінчене — не зводився в цілість задум. А потім до місцевости прибула вродлива й розумна дівчина, поцілувала Тереня при стрічі, майже щодень водила його за собою, де ходила.

Вона студентка Ужгородського університету. Назвала себе для конспірації словачкою, а була українка. Прибувши якогось погожого дня, вона перейняла пацієнта Бескиду на вузькій стежці й запропонувала сама познайомитись.

Дівчина — наче птах! Уся в білому, голубі сандалі. Зачіска дівоча — на вітер, і руки підносила, відходивши на своє мешкання, тримаючи рівновагу на схилій стежці — наче відлітала.

— Яка ж вона гарна! — було все те саме враження про дівчину в Тереня. Оріхової відтіні опал її тіла з матовою ворсиною хвилював, і Терень забував за хворобу серця.

Появилось у пацієнта глибоке дихання, повітря міцніше пахло живицею. Ще не багато й старший він за дівчину. Звалася Марта. Чому б не спіткати отак свою долю та поєднатися в парі на життя?

Досі він не кохав з розрахунку, не одружився з побоювання за зранене серце. Чи поверне втрату — роздумував тепер.

Нічого не бажати, нічим не жити? Лишитись холодним і хворіти з обачности?

Часто, дуже часто відбували прогулянки вдвох. Марта гарно знала місцевість, чудово читала природу довкілля. Поривалась скрізь побувати, все бачити й оглянути. Жодного дня не ходили тим самим схилом.

У дівчини була мета, з якою прибула сюди нелегально. Вона спішила встигнути, доки вертатись їй до університету. Завдання було — допомогти друзям-студентам, що таємно досліджували в університеті заборонену тему — систематизацію типів шпилькових дерев в українських Бескидах, щоб виявити поріддя літописних ялин. Їх рубали в горах поляни, волоком спроваджували до Дніпра й продавали вікінгам-варягам на каравелі. Негайно рятувати поріддя унікального дерева від знищення порубом. Необхідно було устійнити прикмети ялини-сосни, місце заросту й вислати матеріали до Києва, щоб там домагалися від Москви охоронити угіддя!

Захоплююча мета! Терень зажив настроями дівчини. Пригадались мандри по Норвегії на лікуванні. Відшукав фота, які возив з собою, без мети, роблені для нічого, тільки тому, що по місцевих музеях траплялися експонати-реліквії, які імпонували йому давністю: були з часів вікінгів! Дійсні й уявні уламки мітичних каравел. Між ними траплялись уламки ялинових колод не устійненого походження. Експерти довели, що вони — не скандинавське дерево: колоди акумулювали морську сіль і не гнили, залізнили ніби...

Ялинові колоди на фотах, вивезених з Норвегії, були походження українського: з Бескиду — переконувала, захоплюючись припущенням, Марта.

Дівчина вірила, аж їй сльози ставали в очах, що тепер розшукає живі екземпляри легендарної ялини. Віра її здійснилась! І Терень малював для Марти знахідку олійними фарбами.

Надхнення поривало. Стрімка деревина була маляреві втіленням чогось одушевленого: дерево, наче тіло — рожеве, ніби з кров'ю в світлій корі, смагле, незвичайна корона гілля, темнава ізмарагдова хвоя й міцне дихання живиці. Якщо вірити в заклинання, можна уявити легенду про дів-

чину, що була заклята за вроду стояти деревом під блискавками й громами, бути купана зливами гірськими, бита віхолами — бачити десь соняшні обрії, але не зрушитись до них з пня!

— Заклята краса! — вигукував Терень, забував про рану серця й спішив довершити образ: дівчина зачарована була в дерево ревнивістю злої суперниці, щоб вічно страждала! Краса живе, страждаючи, як і серце!

Маляр вірив — у його творі пізнають люди наречену, зачаровану в дерево на страждання.

Виникало питання, яким чином ця ялина виросла на іншому схилі, далеко від масиву, що його тепер вирубують на свої державні потреби росіяни так безоглядно, наче скупанти, впоспіху. Виросла на шпилі, де не той вигрів і схил не до сонця. Проміри шпильок, характер форми корони й полиск та колір стовбура й інші прикмети свідчили за унікальність ялини в довкільному оточенні — на словацькій стороні. Як вона засіялась тут? Птахом занесена в зерні?

Свіже, заледве просохле, малювання Марта упакувала в валізу, забрала Тереньові фота з Норвегії. Від'їхала.

Терень бентежився. Хай довкола Торонто немає великих борів і не такі ялини в Канаді, одначе можна б було найти дерево, чи узлісся, можливе для моделі, й малювати надхненно. Чому ж він досі не дізнавав такого піднесення й зворушення за творенням? Він бажав повторити надхнення, щоб засвоїти його, жити з ним повноцінно. Бажав удруге намалювати унікальну ялину й мати пам'ятку про Марту, дівчину, мов птах! Відважився хвилюватись!

Зібрав етюдник з фарбами. Пішов.

Що ж він найшов замість сподіваної радості?

Ялини не було на гребені. Вона лежала повалена. Обламалась на ній корона, поникла хвоя, тіло-стовбур поблякло. Ялину повалила буря зливна, що цілу ніч вціляла блискавками верхів'я Бескиду, а ранком відійшла за вітрами.

За тими вітрами понесло й образ дівчини, що як птах, і те величнє нав'яння з її образом понесло. Нє вернеться! Як не зведеться повалена сосна-ялина.

Ялина не мала глибокого кореня в ґрунті, куди заніс

Її зерно птах. Коли доросла вривень відкритим вітрам, вони повалили її знічев'я: падає незакорінене дерево, як і все суще! Сумував Терень, сидів з невідчиненим етюдником і думав про себе. Переживав пізнання істини — життя, наче явлення, не піддатне відкладанню на потім...

ТОЙ САМИЙ СОН

Тиміш Манастир приїхав зо два тижні пожити на Чернечій горі, спинився в готелі — дерев'янім, скрипучім, мов старий вітряк. До Дніпра то тільки спуститись із кручі, купатиметься, читатиме якусь книжку для відпочинку після екзаменів в університеті, потім вернеться в Київ, передбачено в науковій бібліотеці літню працю з невеликим заробітком — на дотацію до стипендії наступного року. Стрів тут дівчину, теж студентка, коли знайомились, назвала себе Мар'янка Риньба. Гарна! Гнучка, мов лозина, зажартувати, легковаживши стрічу, то сказав би — з овочем деревце — хітьно вирізнялись цнотливі груди під трикотажовою майкою вишневого кольору, комірець білий, руки оголені, довгі й засмалені сонцем, певно, що тепло-гарячі.

Була вона канівська, вчилась у Києві. Тиміш закінчував освіту, вона починала, на дошкільному відділі Педагогічного інституту, мабуть любила дітей: від них щось у неї, а може вроджене, її особливе.

Такої дівчини Тиміш не стрічав — лозиною гнеться, до його зросту: він високий, і вона.

Діяння! З першого враження піддався! Білявих багато дівчат, а ця виняткова. Очі скісні на кути орбіт, до кісточок, уста — в поєднанні з діянням очей — затиснуті на усміх в кутах.

Прийшла Мар'янка в гурті з екскурсантами, молодими, як вона, на пристані стрічала, пароплав загудів, відплив, погнавши сине відлуння перед себе униз по Дніпру. Молодь спішила, у них нетерпець, ніби пізнались на заповітну гору, щоб надивуватися пам'ятником Кобзареві, високий, видний, наче тополя далеко з Дніпра, оглядатимуть заповітні місця заповідника Шевченкова Могила й музей, перше відкритий цієї весни, закладений 1932 року, викінчення зволікалося кілька років, будівля вкрита червоною черепи-

цею, з невизначеними натяками на українську архітектуру в стилі Кричевського. Мар'янка скрізь ішла, жваво підтримувала розмови, додавала свої пояснення, знаючи змалечку околицю, де яри, які схили, й ліси, де глибоко на Дніпрі, де можна перепливати без ризику, де гарно запалюватись під сонцем на намитій піщаній косі.

Дівчина відразу подіяла, явившись Тимошеві, заступив їй дорогу й попросив сказати, де можна джерельної води напитись. Знав, джерело: в яру, пив з нього. Спускатись до глибокого яру чагарями незручно, і стежки звідси немає, то екскурсанти й не знали про існування джерела в заповіднику, то й панує тисячолітнє затишшя там, бажалося хлопцеві походити з дівчиною яром.

Мар'янка відгукнулась ласкаво — ось тут — спускатись обачно: терни поросли. Пішла попереду, давала рухом руки знак за собою, можна б узяти її за руку, але не вистачало відваги!

У яру було тихо. Крутий бік — зелений, а пологий — соняшний, соняшно долом, джерело грає на камінцях, витікаючи, й постелились, наче на канві, парчеві картки — золоті, зелені, білі — де сліпить пісок, по картках ступали. Горою подував вітерець, картки перебігають, рухаються, змішуються, тихо шумлять обабіч ходи дерева врозбрід. Інтимно склалось — подумав Тиміш, найшлась і вигадка, прибула на бажання, чим дівчину взяти. „Нам, Мар'янку, — каже, — одне відтепер випало в долі обом“.

Бажав за руку взяти, дівчина руки не дала, примружилась, і — кутики-живчики, іронія уст — витримай!

— Мабуть те одне, — сказала, — що напились тепер з одного джерела. В легендах буває так.

— З цього джерела вже продовження спільної долі нам, початок був із сну: зі вчора — тоді бачились, тепер стрілися. Обом нам снився той самий сон, Мар'янку, минулої ночі.

Зовнішньо посміхалась дівчина, мовлячи поглядом з іронією-усміхом — не вигадуй, кмітливий хлопче, внутрішньо збудилась на виклик, бо їй снився сон напередодні цієї стрічі — з гарним хлопцем, як звичайно, поклялися вії на зір, за їх затишню, уявним відтворенням дивного явилось внутрішнє бачення минулонічного сну.

Схвильована таким початком знайомства з незнаним хлопцем, вдалась до очікування, розмотувала й знову мотала на вказівний палець тліне сонцем пасмо довгої зачіски, раптом відчула — Тиміш помічає в неї потепління уст, почервонення лица, намагання наївне боронитись іронією й неспроможність сховати соромливість, дитячу на її роки. І ще те бентежило, що найшлась поза захистом — візьме Тиміш і обійме її. Ну й що ж — прихилиться. Досі так ніхто не займав її.

І доки зав'язується в них на інтимність, Тиміш відчуває своє — такої дівчини він не знав, не розминеться з нею, була вона найнесподівана в його чеканні любові, полюбить! Ось, доки ще слово скаже! Відчув схильність у дівчини до взаємності й запропонував:

— Підемо подовж яру вище. Розповім я свій сон минулої ночі, повіриш, Мар'яно, той самий снився й тобі...

Все зав'яжеться тим, чи дасться дівчина на підмову? Подав їй руку, лиш діткнулась своєю, далась за два пальці взяти, мізинець і другий — найчутливіші. Думалось дівчині — що ж, коли в них складається на той самий сон, піде, хоч і куди б. „Тиміш, Тиміш“, — вторилося в гадці гарне ім'я. Найгарніше, що досі знала. Він білявий — до неї лицем, як і той, що все сниться, аде Тиміш вищий плечима, вродливіший...

Де яр поділився на два видолки — між видолками підносилась галявина узлісся, по галявині дерева врозбрід. Посідали на траві, парчеві картки були й тут долом і в гіллі й звисали над ними, зелено-золоті. Тиміш спитав — можливо, щоб двом молодим людям, статі до пари, снилось те саме одночасно?

— Трапляється неймовірно...

Ось і скаже доля правду, й не два пальці, долоню поклала хлопцеві в руку, далась себе взяти. „Боже! — думає про себе дівчина, — даюсь на ману!“

— І що прикметне для вірогідності, — спиняється Тиміш, — я ж не знав тебе, ти мене, а стрів — пізналась, перейняв, виріжнив з-поміж інших дівчат. Пізнаєш і ти мене, Мар'яно?

— ... і купалися ми вдвох у Дніпрі?.. — спитала.

Тиміш інтимно стискав дівчині гарячу руку в своїй

долоні й цим казав, що все було в його сні, як вона питає з того, що снилося їй.

— ... ти бачив мене зблизька всю?..

— ... і я бризкала водою, щоб відвернувся?..

Одне не втямилось із сну дівчині, чи цілував її Тиміш, мусіла сказати, як вона прагнула цілування.

— Пам'ятав тіло твоє тепле, — каже, — в'юнилось, туге, як ось чую. Певно — ми цілувались. Поцілуйтесь зразу.

Націлована Мар'янка раділа, тулилась, шептала все тихше.

— Було цілування наше — тепер пам'ятаю! Ще скажи одне, чи було таке — куди ми пішли одягнувшись?

— Збирали суниці. На узліссі таким, як оце.

Нарешті, Мар'янка тиснула Тимошеву руку гарячу — на знак того, що їй так і снилося все, що він оповідає: підтверджувала.

Так, вони збирали суниці в траві, мали пригоду, поплямили їй спідничку, ззаду пляма — наче ягоду роздавили, вона плакала, що зле сталося — не боліло, а прикро було...

— Не вигадуй, Тимоше, не сталося того в нас, що може ще статись...

Закохані за руки побрались, пішли лісом, галявинами, їм стелились під ноги парчеві картки, творені небом ясным і сонцем, крізь віття просяяне, гойдались над ними, зеленото-соняшні впереміш. Він у білій сорочці, вона в білій спідничці, гінкі, довгоруки й цибаті — мов журав і журавка — ніби в сповільненім русі здавались з віддалі — випростувались, нагинались, суниці збираючи, немов невагомі плавали в солярії, і все їм під ноги слались нескінченні багаті барвисті прозорі парчеві картки, і над ними звисали, погойдуючись з легкого вітру.

Все, як у сні було...

Купались ще в Дніпрі, вона забродила попереду, горнувшись сама до себе з дотику холоднової свіжої води — до колін, далі — глибше, під руки, пірнула грудьми, схлюпнула за плечі. Пішли далеким заплавом. Почувалось обом — ніби вони давно, давно себе знають.

Поберуться! Тиміш сидів на піщаному березі, милувався. Чекав свою Мар'янку, дівчина виходила з води змита-

сполоскана, немов народжена в соняшнім опалі, в лиску вологім, склавши на перса руки. І торс її... — все найпримітніший у дівочій плястиці, коли дівчина вибродить, бризкаючи, стужавіла, а в ногах утома після купання...

В А Л Ь Д Ш Н Е П

У Чикаго звечора звітлення про погоду заповіли, що ранком може бути торнадо. Ніч люди спали спокійно. Вдень чекали небезпеки.

У місті попередили, радіо й телевізія, що буря перейде західнім краєм. На віддаленім до півдня передмісті, звідки сподівалися, як завжди, нашестя бурі — відчувався спокій.

Минала друга година пополудні, небо стемніло раптом, наче чорне скло стало. І раптом — ніби хтось шибу видавив, небо луснуло, блискавки падали склянками. А кущі вже рвало з кореня. Деревата витрачали зусилля, щоб триматись на пні. Їм загрожували близькі удари грому. В перспективі, по обрії, де найдалше, деревата видимо клались доземно й у блискавках виглядали — палахтять на вогнищах.

Буря підхоплювала все, що відривалось від землі, несла навпростець через місто. Контури його тепер видно було з передмістя виразніше — зурбанізовані гета провітрив від побутових та індустриальних газів шалений шквал.

Також дощ почався раптово. Падав скісно за напрямом семидесятимілевого швидкістю вітру. За дощем зірвався неймовірний хаос!

Спадаючи вже, витративши нагромаджену для першого нападу силу, буря пішла повз місто, до заходу напрямом. Уже в прогалинах між хмарами пробивалося сонце, або тільки небо ясніло, і в освітленні й сяянні площини дощу ставали подібні на поля житів та пшениць, тільки були золотим колосом донизу.

Людятам минулася буря без великих утрат. Птахатам не пощастило. Що були захоплені шквалом у леті — не могли приземлитися й рятуватись, то тих птахів рознесло й розкружляло в піднебессі разом з листом, обірваним на дереватах, з уламкатами понищених дахів...

Птахата й падали, наче лист та уламката, коли поверталось до них земне тяжіння. Падали птахата на місто-велетень, у

них облямані крила, були птахи й цілком покалічені та забиті. Вальдшнеп-птах упав запаморочений, але не пошкоджений.

Він і опритомнів швидко. Заспокоюючись на плосковерхім даху хмаросяга, вальдшнеп прочісував довгим дзьобом пошкоджені пера, напростував крила й збирався летіти.

Але куди?

Птах уперше не бачить довкілля свого: лісу й води. Дивувався птах незнаному середовищу, обзивавсь і не мав відгуку.

Здивований вальдшнеп не розумів, куди занесла його виняткова буря. Літав у всіх напрямках, над і між хмаросягами, бажав надивуватись небаченим творенням людських рук. Навіть пищав з дива.

Надвечір вальдшнеп збагнув небезпеку. Вірячи, що найде вихід із такого страшилища, бескеття нагромаджених хмаросягів, і їх пігмеїв, теж кам'яних, що вже розпадалися, шукав запопадливо виходу.

Він птах, і шукав виходу вернутись до природнього оточення, тратив сили й не міг уже підноситись понад дахи, зачіпався на якомусь карнизі передихнути. Ще літав.

Ламав крила на антенах вальдшнеп, бився до мурів і спішив. Хмаросяги ставали фантомами, переймали його на кожному напрямі, застували й заступали вихід.

І коли в великім вікні, на всю стіну хмаросяга-велетня, побачив вальдшнеп широчезний краєвид обрію з сонцем почервоненим, що заходило, він відчув у себе доплив сили, полетів, окрилений.

Сподівався наївний птах: є вихід із безвихіддя, є вороття до себе, з пустелі — в лісі, на озера, де він може існувати.

Засліплений оманю явища, гнаний сподіванням на рятунок, вальдшнеп полетів розгоном на почервонене заходом сонця скло, розбився й загинув.

Не розтоптаного ще на хіднику вранці найшли вальдшнепа студенти.

Молодь молоду допитливу турбувало питання, як загинув вальдшнеп у місті-велетні? Диво! Кмітливий з молодих пояснив — сталося, як буває в легендах: птах, абориген свого оточення, загинув у чужому — з того, що й люди гинуть у безвихідній пустелі...

С Е Р Ц Е

Нам'яті Івана Багряного

До камери смертників увійшов слідчий. Він також прокурор, обвинувачувач державний, і поет відразу пізнав свого ката, знає подібних з історії за багато сторіч — майстрів російського колесування, диби й ніздрів рвання! Майстер крові пізнається по тому, що має залізне кільце в ніздрях. Не те, вставлене приборкувати медведя, кільце поблискує емулетом від викидів совісти й мук сумління в катів.

Між попередників в імперії цей відрізняється тим, що не носить різницького фартуха й рукавиць до топора. Він у петлицях малиновеньких і портупей, часом з орденом, і не має сумління, інтелект атрофований. Це абсолютний ідеологічний дестилат!

При першому арешті поета били так, що земля морщилась. Били за поезії про творчу людину всіх станів — яка приносить славу й зростання його народові, що вільно творить вартості: книги пише, будує храми, житло, дбає хліб, плакає сад і квіти...

Доводили поетові кров'ю його, що співати треба про нове, царствующого Будівничого нового-найновішого ладу-суспільства!

На клапті неба у в'язничнім вікні тріпоче птах. Гойдається за подувом свіжої смужки повітря — відхилиться й надійде з косинцем неба. Мов срібна рибка в сіті птах. Вікно — віконце. Однісіньке вічко віддалене під стелею, покласти палець, то накриє, як пульсу живчик.

Якщо ніч захмарена, птах не тріпоче, подув чути — єдину відтулину, через яку живе поет в тенетах ночі всевоз'єднаної імперії великого Будівничого — в усіх суперлятивих славлячих його поетів-евнухів...

Ясної ночі, з птахом, перебігають зорі в сіті, вічку-вікні загратованім, поет вітає їх зором, сам не може рухнутись на нарах, скутий саднами, що засохли й що роπίють...

Коли на косинець неба вийде сузір'я Кассіопеї, поет знає — його час настав, покличуть і поведуть на допит.

Питатимуть з оцтом. Накладуть на чоло вінець з кропив'яного мотуза й закручуватимуть цуркою. В очах займеться жар, палитиметься на вугіль. До потемніння свідомости. Поет попросить пити, і йому подадуть оцту. Свідомість згасне!

— О, серце, серце! Б'ється на волю — як птах у вікні!

У зімліні розтануть болі, аж доки — обіллють непридуманого поета водою й полишать відходити на цементовій підлозі. Повернеться, прийде й настане з опритомненням біль.

На обрії Холодної гори, за харківською тюрмою, замриють ознаки східсонця.

Скатованого поета поспішають відволокти до камери. Кинуть під нари. В його мозку поволі жевріючий огонь переходитиме з гарячого в холодний колір.

Знає поет, як потьмарюється розум і свідомість лишає й покинуть сили. Серце його непіддатне! Все б'ється, мов птах. Серцю можна пустити кров, розтоптати його й розчавити, але не скорити на зраду й не здолати, воно в поета — матері серце, не зраджує!

Коли слідчий-кат викрив поетову таємницю, він заповзвся змусити поета до зради.

Кажуть опортуністи — у полі один не воїн. Не так! У поетів — воїн! І про такого вони складають легенди, поет і один на розпутті витримує до кінця!

Рано трапив поет до рук ворога на полі бою своєї Вітчизни проти окільчених у ніздрі. Ворог пропонує:

— Піддайся! Задуши в грудях материне серце! Ласки сильнішого не оминеш, якщо хочеш жити!

— Сильнішого!?

Спромога сили — залежна. Світу-плянети долонею на ребро не розсікти... Але слово поетове! Слово серця! Воно завше попереду до перемоги. Сказано бо — на початку було слово. Його творять ті, що не зраджують серце: слово істини, гідности й волі...

У в'язниці потоптали поетові пальці, щоб ніколи не бравсь за перо, закладали в двері й докінчували криваву роботу.

Замурували в камері вікно й переконували — піддавайся, останній з невгнутих, міняй голос. Уже загорнено шанці й усі барикади усунено з площ.

— Ми твої очі серця вибиремо, дивитимешся нашими...

Знемігся поет. А серце не скорялось. Може й справді взяти перо — що з того буде?

Йому припалили пучки, щоб не ропіли з-під нігтів. Дали чорнило. Присунули стіл, підставили стілець.

— Пристосовуйся!

Тоді з'явився Григорій Сковорода. Устав з недалекої Паніванівки, за Куряжем близько. Філософ серця сказав:

— Не вагайся, поете-воїне, один у полі, хоча й уб'ють. Умирає тлінь, а не серце, воно, як і слово, одушевлене. Якщо так домагаються, напиши їм щось таке, щоб прийдешні молоді мали по чому пізнавати, як деспоти самославляться: твій вусатий деспот царствуючий, з кільцем — уже став вовкулака од крові й сліз перепитих. Ніщо йому не допоможе — вже обростає шерстю й побіжить з цього світу на чотирьох...

У камері смертників поет на цементовій підлозі приходить до себе дуже поволі, дуже боляче притомніє, фільми повторюються в змученій пам'яті від початків знущання над ним. Нестерпно хочеться пити. І він знає — попросить води — подадуть оцту.

— О, серце, серце, пий! Не минеться чаша твоя!

На своїм кострищі поет горів серцем за Вітчизну все своє життя. В синедріоні його судилищ перемішалися зашерстені й окільчені в ніздрі — з червоними білі вороги...

І потьмарища примітивів, що не давали жити йому на цім світі, також перемішалися всенькі: однакові були тим, що притьмом безглуздо кричали:

— Зігни, кате, зігни його!

Примітив — то не „свята простота“ у Гуса Івана, це оті, які безоглядніше Сократових свиней затопчуть... Затопчуть, кого й кати не здолали.

С Т Р А Х

Тодосеві Осьманці

— Страх живе, мов трава, тільки проростає до середини: у вуха, в очі, закорінюється в мозку, і ви починаєте боятися чути, бачити, розуміти, стаєте обережні, запобігливі й льояльні до всього, навіть до власної ганьби...

— Аж страшно, — продовжує письменник скаргу, — люди мучать мене: не дають спокою й часу... Прийде хтось і урве мені працю на самім істотному...

У касарняній кімнаті, на піддашші, де жив і творив письменник, у таборі біженців, було сиро, холодно й непривільно. Вогка пляма повисала із стелі над стіл, росла з вогкості й сповзала по стіні, за спину письменникові. Коли він сідав до столу писати, пляма ставала ехидна, оберталась на чийсь обличчя, що зазирали підглядати його творчі переживання.

Писати було неймовірно.

Учора заходив пан Цупик, продав фальшиву спіральку для електричної кухоньки, вона не гріє, не можна зварити кави й погріти руки. А надворі було перед випаданням снігу, пізній листопад у Баварії.

Письменник просив захожого гостя, філолога ще з дому, передати записку таборовим жінкам, котрі дбали за саодиного письменника, щоб принесли гарячої кави. Обов'язково гарячої! Одинадцята година, а в устах ні рісочки досі. Петро Петрович склав записку вдвоє, заховав у кишеню на грудях. Він збирає автографи визначних людей, утішився: знаменитого автора поезій і повістей власноручну записку і такого змісту добув зовсім легким коштом! Записка тепер його власність. Використає для історії новітньої нашої літератури. Сам пішов принести письменникові гарячої кави.

— Скільки років ви симулювали божевілля, рятуючись від енкаведе? — питав філолог, спостерігаючи, що з гаря-

чого питва приходить полегша письменникові.

— Сім, може більше... І ніколи не лякався, що збожеволію. Тепер мене огортає страх за себе. Мені перешкоджають написати повість: батько вбиває сина за зраду — записався син до комсомолу. Не приберу, що міг би вчинити батько з сином-зрадником: лишити живим, чи хай погибає? Слухайте:

„Повз вікна знадвору майнула тінню мати. Вона бігла на крик у хаті. Але мати не встигла — син повалився на долівку...

— Іроде! — закричала вона до батька, — ножем, що краємо хліба, катуєш рідну дитину!“

Письменник робить ласку філологові, відкриваючись перед ним шуканнями, розсудить, каже:

— Якщо лишити сина живим, то за ходом події мало б бути таке: „Батько сперся лівицею до одвірка, стоїть з покривавленим колодачем у правій руці, а кров виступає крізь пальці й скапує на долівку. Рана сталася несмертельна. Мати схоронила сина в обіймах на грудях у себе й з докором та жалем на батька, розпачливо скричала: „Зійди, старий, з очей — кудись геть від нас. Легше тобі буде за гріх...“ — Батько вагався“.

Письменник п'є трохи кави, глибоко вдихає повітря й продовжує:

— Але уявіть інше — синові випадає доля на смерть — колодач у спину досяг легенів, стався вилив крові в нутро. Повалений син лежить на долівці недвижимо, головою до кочерг, угору тім'ям і голими п'ятами, руки вивернені наверх долонями, з посудомленими пальцями, й мозолі на них ставали пожовклі. Зрошена кров'ю сорочка злегка червоніє невеликими плямами. Мати не зімліла від жаху, з понадсильного напруження її серце подолало зімління... Вона докоряє: „Що ти вчинив, батьку!.. Який гріх через тебе упав на всіх нас, на рід!..“

— Спробуйте тепер зрозуміти мене — як я страждаю за людей, творячи, а вони не дають мені жити... Ви ж дослідник літератури, — звернувся безпосередньо до філолога письменник, — ви повинні б бачити, чи можу бути спокійним, щоб розсудити батька з сином. Як маю збагнути матір?

Надвечір, коли потихомиреному письменникові при-

ходило ніби розв'язання трагедії в повісті, завітав пан Цупик і знову перешкоджав. Він готує свято сподіваній дружині — приватне мешкання, з ванною кімнатою, неодмінно помальованою під колір морської хвилі. Інакше панна з міста не погодиться віддатись за спекулянта: він мусить бути багатим в усьому для своєї повірниці!

— Допоможіть, — каже пан Цупик, — розв'язати проблему.

— Звідки поповзло по таборі, що я ніби можний і кожному зараджу? У мене он не гріє спіралька в кухоньці, ви продали мені дроту шматок! Спекулюєте скабками, збагачуєтесь... — священно обурювався письменник.

— Помилка, маестро. У нашому ділі трапляються помилки.

— У нашому — ні!

— Тож я знаю. Тож мені говорили, ви мистець, — наполягав спекулянт. — Прийшов до вас, бо й маю мистецьку справу. Мені потрібно знайти добір кольору морської хвилі — для лазнички нареченій.

— Клопочетесь таким. Я ось не маю снаги жити, не те що бавитись.

— За роботу я добре плачу. Добуду вам, пане письменнику, вічну спіралю для кухоньки: хромову, нікелеву, що не спалюється! Допоможіть-но.

Могутнім зором карих очей пильно дивиться письменник на спекулянта, і ніби — крізь замкнені зуби. Відвертається й натрапляє сокиру за столом аж у куті. Хватається за нахідку: бере в руки, навертає лезом до вікна, на світло й розглядає пощерблену тупицю, з якою завше мучився, добуваючи дров для пустої печі, що ніколи не гріла: дерево в ній тліло, наче на зло, й ніколи не спалахувало полум'ям.

— Усім мав би я, думаєте, допомагати?!

Голос письменників підноситься, скаргу письменник проказує, наче монолог читає:

— А того ніяка личина не знає, як на горищі казарми над моїм ліжком кожної ночі отакою тупицею хтось приходив мене страхати — цюкає мої кістки, щоб я і в постелі, коли зігріюся трохи хоч передсвіти, не мав би спокою, — цюкає! Розумієте, падлюка приходив рубати дрова над

моєю головою, щоб я ніколи не відпочив... Ляку мені завдають! О, я знаю, скільки рогів у страху!..

Говоривши, письменник поблискує сокирою все ближче та ближче у вічі непроханому гостеві, не витримавши, той притьмом вибіг з кімнати.

Вечоріло. В таборі біженців ширився слух — письменник до того дійшов, що з сокирою ганяється за людьми, без вибору, за ким, за найпоряднішими... Тепер заберуть його до лікарниці, звідки, як із тюрми, немає скорого вороття.

Філолог хвилювався — письменника можуть забрати завтра дуже рано, доки в таборі ще тихо. Пішов він на шляхетний ризик. Ануж письменник ще впізнає його, то нема чого й лякатися. Коли засвітилось одиноке віконце на гонтовім даху касарні, він пішов глухими темними сходами, з стократною обережністю відхилив до самотньої кімнати незамкнені двері, а побачивши при столі зосередженого за працею письменника, тихо-тихо увійшов. Обачно залишив двері відхилені.

Не покладаючи з рук пера, письменник озвався до обережного гостя:

— Сідайте. Ви й тепер маєте до мене якесь прохання, Петре Петровичу?

— Я постою. Не турбуйтеся дуже мною, — заговорив філолог, намагаючись бути спокійним, оглядаючись на непричинені двері. — Моє прохання маленьке: коли залишатимете табір, дайте мені вашу кухоньку електричну. Дайте тепер, бо потім забудете. Вона вже не гріє все одно. Берегтиму реліквію на пам'ятку про вас. Це потрібно для історії...

— Пробачте, тепер я пишу повість. Підберете реліквію залишену, коли покину...

Бостон, 1950

В О В К И

Григорієві Кітастому

В аналах України Самовидець записав, що року 1666 гетьман Брюховецький повернувся з Москви з великими дарами, бо всю Україну продав — людей тяглих, міщан, щоб були покірні царському величеству й давали від плуга осип і чинш. Нагально настановлено воевод у містах, де їх не було: у Прилуках, Лубнях, Миргороді, Гадячі й Полтаві та по всій Сіверщині зокрема.

Того ж року в усій Україні переписано всіх людей у містах та селах: і хто синів має, і хто чим оре. Переписавши, великі податки наклали, від плуга з волами осипу по вісім осьмачок, а грошей по п'ять золотих; а хто кіньми оре — по копі з коня та по осьмачці жита. Наклали податок великий від усякого чоловіка — так ремісника, як і найбіднішого. І книги реєстру податкового послали — одні до Москви, а другі воеводам, щоб податки стягали...

Люди в Україні почали гуртуватися й боронитись. Козаки переяславські не злюбили перепису й податків. Свого полковника вбили, бо був настановлений від воеводи, не вибраний. Вчинили напад на замок — вибити москалів. Але попереджений воевода зібрав військо й оборонився.

Залишивши спалене місто, козаки відійшли на Баришівку, щоб, там живучи, зоставатися при Дорошенкові, гетьманові правобережному. Але мусіли втікати до Золотоноші. І скрута була велика: московське військо з військом Брюховецького облягло на смерть переяславців.

Минав рік московських збитків на Лівобережжі. Щоб наступного року вільно сіяти й пожати, таємно готувалися до визволення: полковники, судді та старшина домовлялись одностайно всіма полками почати. По Україні пішли бандуристи з новими вістками — як будуть весну стрічати оружно!

Пізньої Пилипівки, перед Різдом пробивалось двоє

посланців із Золотоноші до Миргорода, молоді й дужі козаки, переодягнені на бандуристів, з козацькою грамотою писаною й з таємницями на словах до Миргородського полку.

Ішли з наказом — пробитись, дійти й донести грамоту!

Хуртовина занесла глибокими заметами простори й похоронила всі дороги. Лишалась дорога невидима — куди прямують. На козаках обмерзли кожухи й дудніли полами. Доводилось і грудьми пробивати замети. Спинались передихнути, бо й цілком можна обмерзнути, упріваючи. В іршаних штанях — козлових, вовною до середини — та в повстяниках ногам гаряче, з того й тілу всьому добро, в снігах не було лиха козакам.

Ідучи понад силу, золотоніські посланці прислухалися супереч хуртовині — що твориться з білим світом, бо здавалося, тільки двоє існує живих — вони! На їхньому прямованні приміт не траплялося, холоднеча люта була, гаї з верховіттям — у крутіжжі білому, зрівняло яруги й яри, а поле котилося за віхолою в безконечність.

За снігами нічого не видно, ніч біла. Козак-бандурист з удаваним поведарем ішли напрямом, куди погода несе. Дочувалися вітру в спину: на схід несла. Пощастило їм, ніби, якби проти погоди було, то не здужали б йти. Дочувалися ще й посвисту в гіллі дубняку, лісу за Сулою, з якого вибрались на просторе, обминаючи місто Лубні, щоб московські стежі не перейняли їх.

Коли, вслухаючись, не можливо було вгадувати дорогу, трималися напряму чуттям, маючи намір вийти до хутора Мгар на ріці Мгарець, де вони переночують, обсушаться. Розпитають козаків, кудю зруки буде йти, надійно обходявши москалів. Піти повз хутір Вовчки та з півночі, від Стовбиного, увійти до Миргорода, чи взяти лівіше, щоб увійти до міста від півдня — із степу? В Золотоноші, виряджаючи в дорогу, всяко радили. Може так і піти, від степу москалі менше стережуться, звідти часом нападають татари, але воевода в Миргороді про те не дбає, стережуться козацької змови.

Доводилось і кричати мандрівцям, щоб себе чути, і триматися за ціпки або плеча, щоб не згубитись, не лишитися кожному на розпутті самому, бо й простягнутої руки

не видно перед очима, коли вітер зійме збитницю.

Заметіль пилипівська люта також і сприяла посланцям з грамотою: безпечно було пробиватись до мети, бо москалі боялися виходити на просторі в таку погибіль. Кобзар, козак, що з бандурою, пробуючи навипрост ціпком коло себе побратима, що поспіль стратився з виду в сніговому крутіжі, почав гукати:

— Кириле, спинися! Шукай мене, бо загубишся!..

Діткнув! Зійшлися! Тісно плечима поєднались. Стали перепочити.

Їх, мабуть, почули: із віхоли вирізнялись постаті, одна в цинкових гудзиках...

За спиною появи заіржали коні. Москалі! Показалися гострими писками, немов у вовків. Спіткання відразу й з'ясувалося:

— Сказивайте, братци, куда нам пройтись ко городу Лубень?

Московської стежі було трое кінних. Спішені. Тягли за собою коней на поводах. Їх можна б побити було — ворога можна душити руками.

Ворог — завжди не друг! Переодягнені на бандуристів козаки показали москалям не той напрям — у відкритий степ, у крутіж сніговійний, сказали йти так, щоб поперек віяло, відправа їм.

Раді, що найшлися й вернуться до Лубень, москалі не ховалися з підозрою, знали вони, які вісті тепер несуть по Україні кобзарі. Старший, у гудзиках, стрілив поводаря. Цілив у живіт, щоб напевно сконав, а бандуриста не зайняв, поразувавши, що старий і сліпець, то нікуди й не вийде сам, замерзне з бандурою в снігах.

Кирила не міг лишити побратим, хоча б і вбитий був: вигріб із снігу, на ноги поставив — дихає! Він був приглушений тільки. Куля не вбила козака, пробилась через шкуру кожуха та іршаних штанів і застряла в пахві правої ноги. Оливо промацувалось пучками, тільки ж його не виколупаєш ось відразу. Мучило смертельно!

Що мали робити?

Появилися справжні вовки! Завивання не чути було, вітер вие, а очі світилися вовчі. Коли віхола трохи впаде, то й появляться вогники. Можливо, світили б манівці.

Так болота живого не було, усе під снігом залягле тепер.

Вогники жовтаві містично з'являлися й погасали. Безперечно! — вгадували знеможені мандрівці — світили крізь сніговій вовки! Прикмета така, що має бути близько хутір. Безлюдям сіроманці не никають за поживою.

Вовки переходили осторонь, віддаль була на позір оком у збитницю. Прищулені проти вітру, випростані хвостами за погодою. Кілька їх. Мабуть вовків прогнали від хутора. Підхопить вітер віхолу й заслонить тіняву вовчу смугу, то знову покаже, з вогниками...

Поранений козак мучився, перев'язана рана пекла. Поліг на плече бандуристові поводар. Сподівалися, вже недалеко йти, добре, що вовки показали дорогу на хутір: Мгарець-ріка ось за віхолою, в вербах.

Надія озвалася! У сніговій пільмі заспівав з хутора півень!

Бандуристові — що козакові писано на роду: пробитись, вийти, дійти... За тиждень поранений козак підлікувався, і мандрівці з полковою грамотою досягли Миргорода...

Л И С Т

Повстанцєві Герасові Соколенкові

Окупанти-німці поводитись жакливо-жорстоко. Зайнявши село чи містечко, солдати ходили по хатах і вимагали дати їм у торбу, броот бойтель, сала й яець, піймати курку. Потім самі брали й ловили.

За зиму фронт на сході стабілізувався, просування вперед спинилось. Відділи айнзатцгрупен СД переводили заходи, щоб упокорити Полісся. Вони тут сваволили, як і в усій Україні. Поліщуки не витримували німецької окупаційної паціфікації, другого літа війни, під осінь, коли врожай та інші добра краю ґрунтовно відвантажувались до Райху, а молодь везли в телячих вагонах на примусові роботи в военній промисловості німецькій, почався поліський спротив, ширився на Волині всій. Зайшла відверта конфронтація народу з ворогом.

На села при ріці Горинь гебітскомісар з Острога робив наїзди. Він і його супровідні цькували наших вродливих дівчат та молодиць собаками тренованими й розважались.

У церквах німці робили в'язниці, звідси брали людей на страту. Стало Полісся небезпечне ворогові, села були постійна таємниця й сполох вдень і вночі.

Окупанти розгадали, куди зникають чоловіки й утіка молодь. СД шукало за зрадниками, вони не находились, катувало запідозрених: вимагало зізнань про повстанців, палило близькі до лісів поселення, горіли й окремі хати, на пострах палені, закладників німці вшали.

Так і не витримав юнак, вісімнадцяти років, новак у повстанцях, Лєсь Оленчук, надвечір'ям прокрався до свого недопаленого села врятувати матір, щоб не взяли її в закладники за нього. Батько був на війні, то хай рятується мати з сином у лісі.

Трапив юнак на засідку, взяли його живим: гестапівці

потребували язика повстанського, не стріляли Леся відразу. Відвезли до Острога.

Узяв ворог молодого Оленчука без зброї, без документів, навіть без імени, юнак сказав вигадане, щоб не в'язати себе ні з ким. Виправдувався звичайно — він тільки учень, школяр старших класів.

У гестапо відразу признали юнака за того, що з лісу, й вимагали виказати, де розташований повстанський постій. Напочатку поводились весело, кпили з Лесевої наївності, поплескували по плечі й журили — молодий, натякали, й на світі ще не пожив. Морозило Леся з таких натяків.

Давали закурити, розмовляючи, Лесь часом закурював. Затягаючись незвично гірким димом сигарети, юнак страждав: ганебно склалося — загине, ворога битимуть друзі, а Оленчук — ні.

Знає він, у якому лісі стаціонують повстанці й як туди дістатись, знає — у них там чота, а десь є курінь і Поліська Січ! Але з нього зізнань не добудуть. І не вимучать, і не вичавлять з нього!

Третього дня вранці показали Лесеві з вікна в гестапо чорний рів кінець двору, під густими кущами бузку, приїхало вантажне авто, скидали до ями помордованих. Йому сказали, завтра там буде його мати. Немає сенсу заперечувати, що він Оленчук, відмовлятися від зізнань, не признатись до зв'язків з повстанцями, якщо хоче, щоб мати жила. Кажали — признаєшся — врятуєш матір, вона ще молода і вродлива ж! Бентежили сина реготом!

Може й викрили його — вагався юний повстанець, може все бути, тільки не те, що німці замордували б матір, не добувши від нього жодних відомостей про ліс: знищивши матір, не матимуть як шантажувати його. Лесь зухвало заперечував гестапівську вигадку з матір'ю.

Привели й матір на допит. Вели, підтримуючи, вони її підмалювали на зчорнілім лиці й казали, що ночувала з шефом та похмелилась уранці. Мати хиталась. Намагалася всміхатись, хай не вжахнеться її видом син. „Будь розумний — довго не опирайся“, — сказала й назвала не його ім'я. Сумно сприйняв син пораду... Хотів теж щось сказати матері, таке, що заспокоює. Раптом його поставили лицем до стіни, затим виштовхнули в сусідню кімнату...

На слідах матері капала кров і викривала катів.

Скатували матір вночі, били по грудях...

Кінчалися жарти Оленчукові в гестапо. Увечері говорили з ним коротко. Збліднувши, слідчий погасив недокурку сигару в юнаковій долоні, як у попільниці, жаром притиснувши до столу, й обірвав допит. Згадав Лесь батька й матір, зрозумів — кінчилась його зухвалість. Ніччю не спав, на світанні готувався до ями. Думалось йому про дівчину Устину в лісі, яку любив досі таємно, тепер бажав признатись їй, як кохає й любить... Устину Пилявців, сусідів, її батька кинули німці під танк, коли вперше палили село. Вона повела Леся до лісу тоді. Бігли помацки в темряві, натикаючись на гілля й кущі, штовхались об стовбури, падаючи на себе, встаючи мацались наляканими руками наосліп без стиду. Лесь тепер чує на руках вогке тепле її тіло й страждає любов'ю.

Однак його не вбили так скоро. Катували й змушували говорити.

У лісі тривав сполох: мати загинула, а молодий син може не витримати знущань, боячись вмерти — зрадить. З Січі прибув зв'язковий, давав вказівки-накази. Криївки законсервували, постій перенесли в віддалений ліс. Доведеться хлопчину стрілити: на допиті через вікно з садка, бо визволити не мали надії.

Послали двох з рушницею снайперською, переодягнених на німців. Вони знали Оленчука, разом кінчали школу. Слідкували з садка й розпізнали друга за тьмяно засвіченим гестапівським вікном, бачили на допиті розп'ятим і відступили, не стріливши.

Останні дні слідчий говорив з Лесем примирливо, його не били. Намагався гестапівець умовити — вилікують скалічене плече, хай-но змудріє й напише зізнання, або словом скаже.

Проминуло чотирнадцять допитів, часом і кілька за день, калічили в тому самому місці — перебиту ліву ключицю. Вже горить плече й мертвіє рука. У слідчого порожня течка допиту, а підслідний мовчить, наче вмирає. Викликаний лікар вказав на ознаки гангрени. Слідчий тратив терпець.

Юнак знав, що йому вже не жити. На п'ятнадцятім,

останньому, допиті Лесь попросив паперу й олівця. Заметушився слідчий, Леся примістили в особній камері, пильнували в прозірку й не турбували, вичікуючи, коли він почне писати. Чи почне? На світанні в'язень узявся за олівець.

Невмілими словами Олесь писав листа до Устини про своє кохання. Писав, знаючи, що лист і не дістанеться адресатці. Імени дівчини не називав. Вона була з друзями в лісі. Брав дівчину вище ліктя за оголену руку й вибачався, бо не сміє й торкатися тепла її тіла дівочого... Мріяв: „... і візьмеш, вірна дівчино, ім'я моє й винесеш звідси, де мене вбили, хай житиму між своїми людьми...“

Почалася агонія — Лесь упав грудьми на стіл, випустив олівець.

Юнак-повстанець утік із рук ворога, не зрадивши друзів, через рожеве вмирання, у кохання втік...

Слідчий наче вкусив скаженини, гриз сигару й плював. Викликав лікаря дати діагнозу смерти повстанця на виправдання собі, бо не зумів допитати затятого. Ознайомившись з листом підслідного, лікар написав до фірмового бланку посмертного акту діагнозу з двох латинських слів — *mente captus*, означало — божевільний.

ЯК БУЛИ МИ ЛЮДИ...

Д-рові Іванові Подюкові

У білих нічних Карпатах на чистому небі падають зірки, на сніговому плято полонини лишається слід, коли зоря докотиться в небі, на снігу згорить іскра.

Зоряної ночі лунко на полонині й видно. Без місяця все розсіється, все розсвітиться в зміщеном сяянні зоряного неба й усніженої землі, сніги приберуть полиску неба, небо наче б збіліло. Зникнуть тіні — де дерева, де ліси смерекові, займища — відстояться згущення. Місячними ночами вирізняються по обрії, силвети на тлі неба, а по снігу — тіні, вони легші силвет і рухаються — пильнуй! За деревами ворога не видно, але він присутній, наближається, й тінь зраджує його, видовжується поза кущі, перебігає поперек. І в безмісячну ніч ходять стежі, тоді ворога пильнуй на всі чуття, слухом лови, бо він білий на снігу.

Подія відбувається Першої світової війни: відділ січових стрільців чатує на якомусь відтинку південного схилу Карпат, виконує розвідчу службу в позиційній війні.

По одній і по другій стороні поділу позицій пильнують стежі кінні й замасковані стійки. Зима була люта, й недіяльний фронт замерз.

Часом стріляють. Поодинокі. Пронесе смугою згук, він наколину прокладе — свою ущілину простором, хитне смерекову стіну за полониною, помножений відлунням, поволі спадаючи, триває до чергового пострілу.

Різдвяного тижня діяли тихі стежі, простір миготів зоряною тишею, як сухі блискавиці. Стежі російської сторони дошуковуються дотику з ворогом: бояться його в недіяльності, шукають нагоди захопити бранця й допитати, де розташовані ворожі сили й які?

Чота молодих стрільців пильнувала просмику полониною — до важливого тракту австрійською стороною в око-

лиці гори Маківки. Стаціонувала чота в бойківському обійсті. Родина від'їхала кудись, тільки б не потрапляти до москалів на поталу. Десь і село бойківське спустошене недалеко, Головацько, за смереками, нижче полонини, через яку літають постріли. Потроху куриться з димарів — то й не загладилося воно в снігах, остаточно обезлюднене.

Пильнувати хижу господарі лишили свою бабу, вона посвятилася за всю родину — доглянути б піч, бо з нею згасне й життя в домівці. Говорила, їй стільки літ, же не боїться смерти хай і від кулі.

Стара жінка все щось робила — теж щоб хата жила. Вийде на ганок у теплій гуні овечій, огляне небо й землю — то-то світ Божий не кінчається ще, та й вертає до роботи якоїсь. Навіть коли відпочивала — й те було роботою в неї: мала зайнятий час, клала руки на коліна, присівши на стільчику, говорила: „Відпочиньте мені, а я затим почекаю...”

Без зносу на всю її старість легенькі ходаки гріли їй ноги в панчохах вовняних, баба слухала тепло в ногах, відпочиваючи, мовчазно журилась війною. „Немає тепера людей на світі, то й війна твориться... квіт людський — молодий — марнується смертями та каліченням“. Ходила вона в довгій білій сорочці, вишиваній чорно-червоним шитвом у хрестик, та в довгій рясній спідниці, мальованці. Запнута під бороду білою хустиною, і з хрестиком витертим мідним на чорному шнурку.

Стара бойкиня почувала себе матір'ю всім, стрільці були в неї усі сини їй.

Далеко упав стріл зненацький. Вона поглянула у низьке вікно й пожурилась: „То ті москалі все стріляють, усі звізди потрутять з нашого неба...”

Невдовзі дочулась вона ходи якоїсь невидимої, ще й далеко за плотом обійстя; перехрестилася на вікно, чи подумала, чи проказала — о Господи Ісусе, щось станеться...

Стрільці щойно вернулися з чотивим з розводин чергової переміни стійкових, за ними стояла заслона парою коло дверей, у хатнім теплі. Перемерзлі на варті хлопці-сини до матері посміхалися за встид — що дойняв їх той холод гірський, аж камінцями чоботи стукали замерзлі, витирали зброю, щоб була суха, і ставили на місце. До вікна поспі-

шив чотовий. На білому снігу чорними силуетами зближалося кількоро чужих вояків, вели коней за собою, спішені кіннотчики були.

Неймовірно виглядало в вікні! Поменшені місячним світлом коники й люди, у виразних контурах, виглядали ляльковим театром — попереду чоловічище, в уніформі російської козачої частини, ніс на руках січового стрільця! Недавно ж на варті поставленого!

Чотовий наказав поготівля. В сховах надворі зайняти становища! Без наказу не стріляти!

Місяць давно викотивсь до зеніту й був уповні. Видна снігова ніч побільшувала насторогу тиші — буває, ось ударить сполох, дзвін... На війні гармати були знаком чогось ненацького — гарматами ворог зривав тишу й канонадою починав наступ.

Дивовижа чотовому! Як чужі вояки ймили його вартового!? Мирно здобули? — такого, що дідька змусив би влізти в цівку карабіна, а не дався б ошукати себе! Стрелець не був хлопчина, плечі мав, до одвірка вміряні, але той, що ніс його, виглядав справді велет. Мабуть переважив могутністю молодого стрільця.

Уже постукали в браму. Швидко й порозумілися. Впустили всіх до обійстя, замкнулися й заповіли тишу, подвоїли варту.

Принесений на руках стрелець доповів чотовому — це він їх — привів, тобто — трьох при зброї, з російського війська...

Коней примістили в порожньому хліві, наклали сіна. В хаті тішились пригодною: треба було, щоб не стрелець їх провадив, а вони його мали за свого бранця, бо в горах слідили російські козаці роз'їзди, могли постріляти їх, напавши на втечі...

За вечерю багато жартували. Раділи, що всі свої й живі зібралися. Почали з того, як Дибенко ніс ув обіймах стрільця-вартового, і чому вони піддалися йому без пострілу.

По вечері заспівали пісні, про козака, що побувавши за Дунаєм, просив перевозу —

Я й перевезуся,
На свою Україну,
Як на ту дівчину,
Хоч раз подивлюся!..

Співаки взялися колом, де міг хто пристосуватись до гурту в обіймах. Господиня слухала співів і слухала. Аж потім змолилася:

— Побійтеся Бога, не співайте так до душі та мощности...

— Чому, мамо? — питався Дибенко.

— Хижа не витримає, й серце мені впаде, якби зоря в небі... Так не співайте, старій матері, сини мої...

Справді, Дибенко баритоном хитав шиби в вікнах.

Послухались ласки матеріної, зійшли на розмову.

— Чи сонце у вас є?

— Є, матінко. А як же без сонця бути!

— Світить і в вас так само. А місяць? А звізди?

— Є звізди-зорі, у Ворскло падають та в Псло. Місяць світить — дівчата любляться...

— То ви наші люди... Наші, бачу. Усе є, що й у нас, — там теж Україна...

Дибенко взяв бойкиню на руки й поніс по хаті.

— Була б тобі матір рідна, байбарзо так кохаєш до мощности, — говорила стрілецька мати, щасливо сльозами всміхаючись.

Доспівували пісень надворі та колядували — що сніг сипався з ялиць. Коливались зорі з того, як провадив спів баритоном Дибенко, як заспівувач зачинав пісню тенором, та кінці виводив.

Недалеко почувся постріл. „Поготівля!“ — закликав чотовий.

Показався кінний роз'їзд, також трое було. З уніформи виглядало — російські козачі кіннотчики.

Послали звідуна. Він повідомив — прийшли піддатися.

Прибулі роззброїлись на подвір'ї й доповіли, що пізнали Дибенків голос і прийшли на спів. Здавалось — тут у Карпатах українських — ціле військо наших людей стоїть, або полк український, принаймні! То вони хотіли бути по боці своїх...'

Господиня поралась, кваплячись подати вечерю гостям в її хаті.

Вона напалила хату до поту — щоб усім було на здоров'я, щоб ніхто й не захрип, застуджений, і не захворів...

З Дибенком піддалися полтавські, а ці прийшли, що з Кубані були.

— І з якої ж великої землі ми люди!.. То ж то нам велося без ворогів — як були ми люди одні... — поклавши руки відпочивати, впоравши другу вечерю, вела мову бойкиня з собою. На неї обернулися лица всіх — на її слова — і стрільців і козаків.

БУЗИНА РОСТЕ 1000 РОКІВ

Трохим Грім живе нетерпляче: стоїть бо все на місці, все — гірше, відколи проклята влада настала. Залізними руками хватав усяку роботу, жив у роботі, як дуб на вітрі, плечима гору вернув би, але гора та сама: насувається, скільки людей чесних та добрих видушила! Й не спиняється! Чорна стає. Жінку любив та життя. Вона в нього — сонце, те, що в небі — палить, аж спина парує в роботі, дружина уласкавить, шепотом зігріє, все порадить: горя-нещастя не переспориш...

— Мовчати! — гора давить на груди, у вічню темніє! Калюжа мовчить, аж позеленіє, а людина жива ж... борсається, щоб не позеленіти...

Тяжко було, тяжко привчатися мовчки борсатись...

Жінка була вірна Трохимові до останнього, як сам був вірний собі в усьому. Звалась Килина. Кликав її Калиною. І то — не-коли, бо яка там калина, бузини кущ під хатою зостався. Жінка була калиною, якої кат-ма на 'вгороді. — Калино, моя! — то, що й зосталося на щастя.

Уникаючи гіркого натяку, звертався до дружини одним словом:

— Чуєш... — не вживаючи ймення.

Вона його чула, коли й роками не бував дома.

Батько Трохимів — хлібороб, і діди всі в роду, а він став майстровим. Рано взяв до рук сокиру й долото. Червоні йшли на Каховку. Хутір спалили, вбили батька, сестру згвалтовану закололи багнетом, бо збожеволіла. Мати, не витримавши жаху, тоді й померла, збулося нещастя за одну ніч. Трохима вранці погнали з кіньми в підводу...

Вернувся парубок з батіжком аж на весну. Згарище поросло бур'янищами, а в хаті цигани отаборились. „Живіть, люди добрі“, — сказав, — хати не спалить, подвір'ям не клопочіться — хай бур'яніє не прокляття...

Хотілося молодому обкрутитись у світі — що з ним буде. Був і бетонщиком на будовах і арматурщиком, холодним ковалем, більше — теслярем.

Так і одружився, тримавсь батькової хати, дякувати циганам, що стіни зберегли, їх кудись вивезли на рекультивацію — зробити осілими колгоспниками.

У Трохима права рука без пальців — вказівного й середнього — і книжка ударника Дніпрельстану, то й лишили йому батьківську хату. В своїй хаті пішли діти, гарні — у батька вдачею, у матір — вродою. Усі — сини.

Хата Трохима Грома одинока на горбі стоїть недалеко колгоспу. За хату — схил на широкий вибалок степовий спадає, перед хатою, через дорогу, схил ув обрій зводиться, за ним — херсонський степ. На в'їзді до подвір'я, яке колись було, дубовий підсішок стоїть десять років похилений, не зігнув і не падає, із залізного дуба батько ставив, у лузі коло Дніпра добув....

Підсішок похилили, коли колгоспним трактором ділянку присадибну оборювали Трохимові. Досі живе у людей в пам'яті хутір. Якщо люди йдуть до Трохима, то говорять — на Громівщину. Від Громівщини лишилась останньою з Громів хата та кущ бузини за причілком.

Під кущем западалась земля, Трохим підсипав щовесни й заличковував попелом. Таємницю знав тільки сам, від діда через батька перейняту. Там було гробовище, давнє склепіння, і в ньому захований скарб козацький.

Ховали ж скарби під таким миршавим, незаздрісним кущем мізерних ягід! Авжеж! Приміта надійна — бузина росте 1000 років: парости міняються, старі відпадають, а молоді наростуть, бо корінь вічний!

З навіяння Трохим і себе почував вічним. На святого Трохима, 5-го серпня, саме коли в них італійці прийшли на окупацію, справляли йому іменини — дружина радувалась, що чоловік дома, бо з синів-студентів ні один не вернувся із міста — Дніпропетровського та Харкова, братів її забрали на війну... Накликала, кого мала, в гості. Але... такі похорони справляють: без горілки, всі сумні, одного бажали — дай, Боже, та дай, щоб миру діждать! До Трохима віншували, щоб довго та довго пожив і був здоровий!

Трохимові плечі випростались, а брови лишались

зламани, бо — що ж — відсунулась гора — насунулась друга! Але посміхався, до надії взиваючи — переживемо цих, що найшли. Виженемо! Ох, якби сповнилось!

Нетерпляче жив Трохим Грім. Ось нехай люди оговтуються. Мудріші стають та й розглядаються, де бузина росте. Та, що тисяча років!

Коли Січі не стало — по всій Україні закопували зброю. Закопували в лісах і де догідно, а в степу — під бузиною. До другого пришествя волі! Тоді так говорили. До — другого?! Мудрішими треба бути: воля сама не прийде, її треба брати! Хоч і голими руками. Беріть, люди, бо вас за ребра візьмуть. Тепер і час відкопувати козацькі арсенали! Бузини найбільше й уціліло на Херсонщині, як у Трохима під хатою — тисячолітня. Вважайте, бо спізнитесь!

Зима впала холоднюща. Давно такої не було. Нехай! Прийде весна. Що ближче до весни було — Трохим Грім більше хорував нетерплячкою. Могло б щось починатися на весну. Сніги ще лежать, але й між людьми глухо, глухо.

У снігу Громова хата не виглядала принадною, військові обминали її. Для себе хата була добра. Тепла, тривка. Стіни кладені саманові. Покрівля солом'яна, прилита глиною, щоб протистояла найтяжчим степовим буревіям: зимою — білі, весною чорні — коли суховії гнали підхмарні заноси й засипали піщугою посіви, городи й сади й колодязі...

Дороги в снігу немає до Громівщини, протоптана стежка, нею пробиваються коротконогі італійці. Падають у снігу. Трохим дивиться в вікно й сміється: це таке військо, що табуном ходить. І вони прийшли завойовувати нас!? Доживіть до весни, хлопці, в наших краях, коли ось степ заграє!.. Траплялося бачити восени, доки тепло було, переходили солдати альпійських частин в капелюхах з пір'іною півнячою. Скоро погубили пір'я! Ще трохи й штани губитимете, уже маєте мокро під носом...

Тепер Трохим висловлювався на всю душу:

— Якої чортової матері нашвендяли сюди якісь італіяни!? Помагайли німецькі! Тому, що голодні? І мадяри якісь, вішателі, румуни-злидні? Німці самі голодні — за курми ганяються! Ще кого сподіватися? Циганів єгипетських? Тюй! Згадав: їх, бідних, за людей не визнають, вистрі-

люють німці. О, віслюків грецьких не вистачає! Цісімнадцятому році приходили ж...

Італійців появилoся п'ятеро. Біля похилого підсішка спинилися, оглядають почеплене старе відро на вершку: мабуть котрась бісова душа приміту якусь почепила на підсішку? Хотів Трохим жінку сварити — раніш устала, то чому не бачила скабку іржаву на підсішку, чому не закинула?.. Донощик не приводить до хати якусь сігуранцу, а приміту робить на воротах, хрести пишуть крейдою прокляті душі! У Грома воріт немає, то відро дрane почепили на підсішку!? Було пізно сварити дружину. „Одягаймося скоро!“ — гукнув.

— Якщо вбивати забиратимуть, — метнувшись одягатися, сказала жінка, — то хай і мене беруть з тобою...

Позаглядали італійці по порожніх кутках у хаті, понюхали — стравою пахне хата, вимагали їсти. Не було чого готового дати їм, то забрали почату хлібину.

Офіцер сів коло столу, простяг ногу на лаві, поляскав крученим хлестиком по халяві й почав допитувати — де добро закопане у Грома?

Трохим відмовлявся, пробував кпити: „На долонях мое добро, бачите? — показував деформовані тяжкою працею руки. — Одна душа лишилась, яке в каліки добро, на війну не взяли безрукого! — і він наставив офіцерові безпалу праву долоню, на ліву, цілу, поклавши.

Перекладач пояснив — бити будуть, сплять хату, застрелять — скажуть — партизан був... Громова дружина почала плакати. Трохим заспокоїти хотів, обурювався: „Якась собака про бузину десь гавкнула!?“

— Так, про бузину... — зрозумів перекладач, де могло бути щось закопане в Грома.

— Веди й показуй яму! — вимагав офіцер через перекладача.

— Не виплатиться копатись — золота-срібла немає. Якби хоч вина бочка найшлася там... випили б за труд... — намагався ще кпити з італійців Трохим.

Згадака за вино заінтригувала, офіцер ударив Трохима хлестиком по лиці, кричав — показати схов. Погрози не лякали Трохима, синяк зійде з лица, але він розумів, якщо таємниця склепіння під бузиною викрита, то дарма відмов-

лятися, самі найдуть. І як там шукати, кущ однісінький і росте при хаті. — Таємниця! — чортihnувся Трохим. Дружина тихо плакала, благально поглядала на нього. Чому хоч вона хлипає!? А вона лякалася, що чоловік битися стане з італійцями...

Через перекладача Трохим пояснив, нічого під бузиною він не закопував, від діда його знати було — Гаркушин арсенал там схоронено, зброя козацька... Може погнило все до біса, то чого й копатися, мертвого з могили тягти?

Почали розкопувати склеп. Дістали старий чобіт сап'яновий, видно, що був зелений та зрудів. Видерли полу зіпрілого жупана, мабуть малиновий був, тепер невідомий. Штрикали куцями багнетами в роздобану в мерзлій землі дірку, може й справді намагалися вимацати бочку з вином. Потім кинули довбати. Почали сваритись, вимахували руками — niente, e! — викрикували. Офіцер погрожував перекладачеві, той переконував його в чомусь. Зникли геть, скорше, як прийшли були. Зняли з підсішка відро й закинули.

Сняк через щоку вигнався під око Трохимові, нижче ока пожовкло, а під бровою зчорніло. Дружина хотіла прикласти хустину намочену, охолодити, щоб не розпухало так страшно. „Будь доброю — не роз'ятрюй...“ — відхилив він її, сів кінець столу заспокоїтись.

Поприходили люди сусідські — довідатись, чи живі в цій хаті лишилися? Трохим стояв до людей лицем, перехрещеним червоною смугою, в кожусі, теплій гуні овечій, без шапки. Стискав кулаки, підносив над головою посивілою й бився об поли. Казав — свині розрили склепіння, то відкопаймо його тепер по-людському. Воно вже рушене, гріха не буде, хоч і мощі б там хоронились!

Грім розповів дідівське передання про скарб під бузиною.

— Може золота та срібла найдемо, — заохотився сват.

Трохимові світилось незранене око, а сватові обоє. Але Грома сяяння осінило, не те, що свата.

— Багатші за золото станемо з того, що викопавемо, — гарчів він.

І всім засвітилося на виду. Чому б не викопати — може

найдемо сап'яну, взуття нашіємо, чому б — ні! Ходимо ж босі. Дівчатка заміж виходитимуть в чобітках...

— Погамуймося! і я все розкажу, — перепинив людям захоплення Трохим. — Там зброя захована. Розумієте тепер! — підносив кулаки й усміхався. — На сотню кінноти удил вистане, попруги до сідел, підкови, оливо на кулі згодиться. Найдемо шаблі й до списів кінці сталеві!

— Якби то свиня в тебе, Трохиме, була, то осідлав би, — зажартував сват, стягаючи шапку з голови, холонучи, шукав місця на лаві, де сісти. — А коней кат-ма, італійці з румунами поїли. І віслюків поварили — ще доки в капелюхах з пір'ям джэнджурилися...

Сватів жарт ображав. Давно Грім бував гнівний до такої міри. Дружина налякалася — почне чоловік битися з сусідами. Знала, як гнівний б'ється, друзки летять, комусь щелепу виб'є, або йому виб'ють.

Люди розбирали шапки й, ніяковіючи, залишали хату по-одному.

— Побоялися барбоси зброї! І шапки не забув якийсь пічкур: вернувся б — їйбогу, пом'яв би боки... Терпіти будуть, а ще говорять — була гора — прийшла друга... Вернуться червоні паразити, то ще не один раз глиною нагодують, як у тридцять третьому нагодували...

У хаті лишився інвалід, зовсім без правої руки, цигарки не міг скрутити, так нюхав тютюн. Трохим попросив на понюшку, і той провів йому шнурочком по ребру долоні аж до нігтя великого пальця.

Потяг Трохим на обидві ніздрі й не чхнув. Покрутив головою.

— Це я — так, — виправдувався, — добра понюшка видавить сльози, хай жінка не скаже, що розплакався з слабости...

Передихнувши й другу спазму, за якою теж не чхнув, Трохим вилаявся — не бере, проклята!

— Плакати треба, брате. Побоялися, зледашілі! Нехай грабують нас європейські цигани! Найшлася гнида й робить доноси ворогові... Ну, то гадина гнида, а ми повинні ж бути людьми! У злидні переродилися?! — Сусід пішов, а Трохим Грім заплакав, не ховаючись із сльозами.

Я В О Р И

Всеволодові Соколовському

Приятелі наливають по келишку, випивають на здоров'я. Владко та Івась. Зустрічаються вони не часто, але завше справлять поздоровини. Більше буває в Івася на мешканні, в Нью-Йорку. Вони в такому віці, що, поволі п'ючи, не п'яніють. Хмельть обох мандрівка в молодість — все не докінчена при такій стрічі, потім і в сні триває кожному, мов на яву. „Нечиста сила — ні до чого, — каже збіллий, сивий Івась, — лякають нею, на нечестивців треба грому, що спопеляє!“ З того й почалося в них на цей раз.

Межи Старокостянтиновим та Полонним на Волині простяглося обабіч шляху насадження яворів. Горою пірамідальні, низом креслаті, потужні, кожний явір — багатраменний, плечистий велетень! І шумлять вони безупину про щось те саме. В сонячну погоду — з видзвоном легким, на вітрі — як злива, та, що все несе перед себе, спінена й оглушлива. А коли буря вхопить явори — вони тріщать і не ламаються, гупають стовбурами, хитаючи землю. „О, Господи! — звивають люди, — світ перевернуть...“ Жінки причиняють двері, хрестять вікна й ставлять навхрест кочерги проти печі, як від градобою. Линне дощ — почнеться висвист і ляск, змоклим лататим листом ляскає гілля об гілля й об дорогу, світ оглушує ляском...

Алею яворів на довгім шляху садили кріпаки, покріпачене козацтво, на панський наказ, з веління Потьомкинказя, бахура Катерини другої. Князь улаштував пишній повелительниці фесадні декоруми, де вона подорожувала зруйнованою Україною.

Приятелі малюють царицю плястично і в кольорах. У Владка більше плястики, в Івася — контрастів у кольориті.

Була вона лярва-цариця. Листувалася з французькими енциклопедистами, пропонувала червінців за признання. Любила філософію в темі світлішої монархії, порпалася в

літературних пасторалях і вихвалялась перед освіченими французами ідилічним побутом кріпаків під її височайшим скипетром — у них, мовляла, печена курка завжди на обід, а вибагливіші воліють індика спекти.

Вдома вона пишалася тим, що прибирала гардеробу більше трьох сот суконь преріжної моди, на кожний день у році інша! Парадуючи перед гуртом фаворитів, цариця пишалася дійсними, не бутафорними, як спростовували ревнивці, атрибутами свого живого портрету. Була діва-цариця! Декольте завше приправлене щоглибше, корсет — щовище, ефективно до рожевого бюсту! Пашіла в позі з відставленим мізинцем при берлі-скипетрі. Вимагала, щоб саме таку її малювали, льокони — хвилясті!

— Бо шолудива, облізла була. Одначе, — каже Владко, — маестозо діви-цариці найповніше вкладалося в її стегнах: стегнами вона дихала й пашіла!

У Старокостянтинівім і Полонному та й довкіль прокляли люди царицю за явори по шляху. Або — проклинали явори за царицю-лярву. Не возили тим шляхом снопів люди, бо обламувались вози, або перекидались, не їздили тим шляхом на ярмарок, бо пропаде торг, худоби не гонили на поле тудою. Ширились про шлях страхітливі повір'я: Катерина й по смерті лишилась люта на Україну, її злий дух чинить на шляху неймовірні лиха. Десь лихо розжахає коней, наполоха отару овець, вони позабігають і розгубляться, череда корів здійме ревище під яворами, корови попорюються, позбивають собі роги, молоко стратять на кілька днів. Називали люди шлях катеринським, що значило — проклятий!

Минулась кріпаччина, а люди вірили, що Катерина навіть мерців перевертає в могилах. Манія!

Маловіри говорять — у кожного страшилища свої скептики. Владко та Івась мало вірили в людські передання й були скептики. Їздило й ходило катеринським шляхом не одне покоління людей, але хто сам не зазнав пригоди під яворами, міг дивуватися, з чого б мали траплятися там якісь лиха людям. Так і вони, будучи молодими гімназистами, кепкували.

Пребагато разів Владко та Івась вибиралися катеринським шляхом рибалити й завжди мали успіх, доки й гім-

назію закінчили обидва. Виробилась у них, либонь, власна „фігура“ скепсису молодечого: ігноруючи передання про пекельні пригоди під проклятими яворами, казали — хотілося б їм устряти в якусь біду там, щоб пізнати, як виглядає людям страх.

Хлопці вирости з гімназистських мантелів, мали перші вуса, їздивши й ходивши шляхом межі Старокостянтинівим та Полонним, в життя вийшли. Розійшлися нарізно й далеко так, що стрілися вже семидесятилітніми за океаном.

Тільки й того було в них відмінного, що визначилися в ріжному фаху, але доля обом склалась подібна, хоча й прожили довгі роки нарізно, не бачившись. Воювали вони в Першу світову війну, в революцію та громадянську війну в Україні боролися за державність. Покінчали також вищі школи, Владко працював у Варшаві інженером, Івась — банковим урядовцем у Луцьку.

Тепер Івась жив у Нью-Йорку, а Владко десь. Щороку друзі стрічалися на Різдво в Івася. Вип'ють сливовиці сербської, або старки, також імпортованої, й спонтанно почнуть мандрівку в молодість. Далеким заплавом, немов у човні, відштовхнувшись від берега. Давні пригоди погойдують пам'ять, прокидаються враження, жевріють. Човен мандрівки піде заплавом просто, мов промінь, вода похитується, міняє відтіні на плесах, зелені то голубі викликає — де чого більше відбилосся у воді: дерев, чи неба. При місяці плеса вилискують.

Одного разу Владко топився на озері в урочищі Татарщизна.

Справді там був великий став, пересипаний яр. Греблю гатили поперек сточища снігових вод толокою, збором козацьким з поближніх сіл та займищ-хуторів. Доки не було кріпаччини, козацька громада володіла озером, риби розвели й раків. У панщину озеро стало панське, за влов билися люди з паном! Ставали кріпаки дейнеками, в гайдамаки йшли проти пана за волю.

Купив був батько Владкові рушницю мисливську з нагоди складеної гімназійної матури. Мисливці впроваджували зброю в ужиток своїм звичаєм. Де — як. Владкові батько, нотар з Старокостянтинова, говорив: „Нова рушниця повинна забити на першому полюванні. А впольовану

дичину не можна лишати, що б воно не було: заєць, качка, може перепілка — треба розшукати, забрать з собою, вжити для себе. Ні загубити, ні продати нічого не можна, бо з позбутою дичиною першого пострілу рушниця позбудеться щастя мисливського. Траплятиметься поцілити нею щось, але не забити, а забивши, не трапиться відшукати“.

На озері в човні батько повчав — коли буде виліт — бий, щастя не повторюється. Промахнешся, рушниця буде пропаша! Не матиме імунітету проти невдач.

Після Петра-Павла, коли починався качиний сезон, світанки були з туманом на озерах. У раннім мороці зблизька крикнув крижень на сполох, качки ляснули в крила, закричали. Владко стрельнув у крик. Недалеко плеснув об воду підбитий важкий птах. Шукай, хлопче, його!

Існує престиж мисливський: не той мисливець, хто стріляє, а той, хто впольовує! Нещасливу рушницю можна продати й запобігти втраті, але ганджу свого мисливського — коли згубиш престиж — не спродаєш.

— Правда! — погоджується Івась, хоча він більше рибалка, не мисливець. Владко пристрасний до полювання!

Він і вродливий був! Красень на дівчат! Помірний на зріст, тугий у будові, такі не згинаються, старіючи. Профіль мав чистий, орлиний, до профілю повний вус, чорний і брова чорна, чистий білок ока — усміхом будив іскру в дівчини хоч і якої гордої.

Коли долом заламання червоних променів східсонця кінчилося, туман над озером, над усією Татарщиною, з рожевого став білий — все довкілля забіліло — де шукати підстрелену качку, щоб не згубити новенькій дарованій рушниці мисливського імунітету?

Качку Владко найшов, але сам загубився. Скочив до води поспіхом у чоботях, і втратився батькові з виду.

Лазив Владко в саму глибіню, з якої починалось потойбіччя підводне. Він устиг скинути чоботи — пропадайте, хоч і нові, батько купить інші — роззувся під водою, не випустивши впольованої качки з рук. Виринув. Тільки ж човна з батьком не було поблизу, туман уже брався в хмарки й проповзав з плеса, за хмаркою десь і батько зник на озері. До берега було занадто далеко на Владкові розтрачені зусилля, на почування, обтяжені страхом: пішов, де

кущ оситнягу виринув з білої хмарки, може там не глибоко.

Праву ногу вхопив корч, хватало за ліву. В ті роки Владко конче хотів бути відважним, помочі він не кликав! Довго й глибоко йшов на дно вдруге, очікував, коли почне захлинатись... а качки не випускав з рук.

Очі у Івася стають круглі, великі, він бере чарку, наливає й подає приятелеві дорогої молодости.

— Випий! Прокашляєшся...

— Я не кашляю, Івасю, — каже Владко, відводить рукою піднесений келишок сливовиці. — То ж було — колись я тонув на Татарщині...

Налили ще другий і випили вдвох.

— Ти ж виліз тоді з озера? — хвилюється Івась, — не втопився, правда?

— Ні ж бо! Дай кінчити, як воно було.

За оситнягом замаячив берег, корчі ще тримали Владка: ноги були не свої й страшенно боліли м'язи нижче колін, литки. Нарешті почулося дно. Владко стояв пальцями у грузькому споді, по горло в воді й відкашлювався.

З туману вирізнийся човен на тихому плесі недалеко, а батько стояв з піднесеними руками.

— Ти виліз уже! — передихнув він довгу павзу. — А я дивився тебе, де качок нападало: три, або й більше.

Дарована рушниця на ті часи була дорога: двоцілковий франкотто з дамаської сталі! Була не погана рушниця і в полюванні. Чи імунна — це питання. Імунітет її лишився нерозгаданий, бо всіх качок, забитих першим пострілом тоді, Владко не забрав.

Івась розуміє, тепер його черга говорити, підносить палець.

— На полювання з батьком їхав катеринським шляхом, Владку? Тому, брате, й топився ти в Татарщині, тому й імунітет твого франкотто лишився не встановлений, і щастя твоє мисливське було підмочене... Так? А пам'ятаєш раків?

— Думаєш, також від Катерини та Потьомкина прокляття якесь? — перечить зачервонілий з випитого та вражень Владко. — Пригадую, часто був мор на раків у Татарщині...

— Кажуть — де раки зимують? — те всякий знає. А про

те, куди вони мандрують, до чого діходять — немає прислів'я... — перехоплює собі слово Івась.

Великі чорні раки виповзали під горбки й висихали на шабатури. Мандрували з ставка в напрямі річки, ніби на саможубство йшли в передчуванні своєї, чи людської трагедії. І накликалися людям з того зловісні передчування, ширились передбачення лихого у пов'язанні з мором на раків. Пам'ятали люди, був великий мор на них перед запровадженням кріпаччини, було те нещастя перед германською війною, потім перед революцією — раки йшли з ставків і озер на річки й, не діходивши, гинули.

Востаннє, — пам'ятає Івась, — найбільший мор на раків був по всьому межиріччю від Случі до Горині. Тоді повстанський опір на Волині тратився, у містах перемагали червоні. По лісах трималися малі загони зелених хлопців, але тільки на селах та хуторах.

В урочищі Татарщизна каральний загін ЧК спалив водяний млин, діда-мірошника вбили. Став-озеро запустів, заставки й риштаки коло млина зігнули, а вода витекла.

— З того й раки втікали з ставка, думаєш, Івасю? Владко вдається до сумніву:

— Наперед за кілька років раки могли передчути руїну?

— Певно! Передчували й гинули. Тепер на Волині всі озера й ставки погнили, а раки вигибли!.. Перевелися раки, пишуть у листах здому, Владку!

Коли востаннє полювали приятелі в урочищі Татарщизна, став був глибокий, явори на катеринським шляху буяли.

Явори ж були то! Справжні волинські! Розрослися та вигнались гіллям, що і в ясну погоду робило вітер. Горою гілля сплетене, як їхати шляхом, то наче через склепіння не пробивається сонце. Деревам тоді діходило двісті років їх віку.

Остання подорож катеринським шляхом відбулася в приятелів, коли Івася не було живого, а Владко їздив на його похорон.

Друзів зібралася решта, що жили. Сповнивши небіжчикові християнське шанування, мали обід. На ночівлю приїжджих забрали знайомі. Упав жарт: може Владко піде на Івасеве мешкання ночувати. „Чому ні? — озвався він,

зачеплений — може стрінемось... На прощання не бачились...”

Владка підбадьорювали. По спині під сорочкою потекла холодна патьока, та слово було сказане — не поступився.

У Йвасевім мешканні лишилося все не рушене. І ліжко те, й посуд на кухні, у сховах — одяг — все ніби чекало на повернення свого власника.

Улаштувавшись зручно в постелі померлого друга, Владко почав думати, а що було б ліпше не триматися згарячу сказаного слова — прийде вночі покійник, та трапиться пекельне щось, як у легендах трапляється, або в балядах... Чи витримає він пригоду?

Продовж ночі було тихо, в кімнаті спокійно. А там, куди переносився Владко засинаючи, стиха почалася буря. І всю ніч приятелі востаннє переживали вдвох свою подорож останню катеринським шляхом між Старокостянтинівим та Полонним.

Пригода відбувалася в ту пору року, коли кінчились горобині ночі в Україні, на закінченні липня. Буря тривала з краплистим дощем, важка й стогнуча, громи зачинались, ніби в підземеллі, й спадали, не досягнувши високости. Вітер хитав стінами яворів обабіч шляху, а вони — землею, билися гіллям об гілля, наче хвиля в хвилю валами, билися об дорогу... Ляскали листям...

Лапата гілка вхопила за хребет кобильчину, відірвала від дороги, піднесла вгору й кинула. Заледве тварина звелась на передні ноги, а вставши й на задні, оглянулась на хлопців у візку й показала фосфоричні зуби, засвітила очима...

Погонцем був Івась — батожив!

— Трохи ще та й будемо дома, — заспокоював приятеля Владко, співчуваючи кобильчині й наляканий виблиском її зубів і очей. Це Йвась улаштував був їх подорож на робінзонаду до урочища Татарщизна на такій кобильчині. Найняв у міського балагури біду, двоколесну бідарку, з конячкою за троячку. Задоволення виходило по півтора рублі кожному. Три дні витримали бути там, четвертого дня забракло відваги. Докучали раки.

Дивишся, та й трапиться побачити, висохлого чорного рака, якого іноді й вітер коливає з опалими клешнями на

голому місці, де й трава вигоріла. Або доведеться побачити, як живий рак ще лізе кудись, приречено тратить зусилля. Доводилось наступити на такого, чорна шабатура неприємно тріщить під ногою. Настрій псувався. Коли натрапили на купу шабатур, що ворушилась мішма з доживаючими раками, хлопці поїхали додому. Їхали вночі, щоб не мати стрічних у місті, бо потім насміхатимуться з їхньої робінзонади невдалої.

Здавалось Івасеві, вони їдуть помалу, стьобнув кобильчину.

— Не бий, вона змучена, — заступився за тварину Владко.

— Зму-учена!.. — простогнала кобильчина, повернула до хлопців на візку голову й показала фосфоричні зуби.

Ухнувши, хлопці притьмом скочили врозтіч, візок спинився. Кобильчина почекала, доки вони помацки в чорну ніч повсідають до бідарки, спроквола почапала. Зубів не показувала...

Сон тривав Владкові в Івасевій кімнаті, а видіння мінялися.

Відбувались вони й зимою. Може тому, що Івась був холодний, явившись від гробу на робінзонаду поматуральну з Владком. Справді яворина зірвала погонцеві Івасеві шапку з голови, гілка була безлиста тепер, пальцята вхопила п'ятірнею, за малим і його не піднесла — чуба не було в старого, на голові йому лежав лід, припорошений білим снігом. Може тому виділось таке, що Івась, коли помер, був посивілий і лисий. Владко відчув і себе без шапки, але не чулося йому льоду на голові в себе. Поріділа й посріблилась його зачіска, але він не полисів. В зимовому видінні було інакше — хлопці не втікали з візка, тепер була страшенна заметіль, можна стратитись у сніговії...

— Бідна кобильчина, — пошкодував цього разу тварину Івась.

— Та-ак, дуже бідна... — простогнала гніденька, дибачучи, запорошена снігом, зубів не показала: ніч біла, то вони не світилися б...

Тривали пригоди, доки їхали приятелі, але все літні були. Повторювалась деталь: лунко й гучно ляскало й виляскувало в буревії мокрим лататим листом гілля яворів,

а хлопцям морозило спину — ануж яворина вхопить не кобицу, а котрогось, піднесе на свою випростану височінь за чуба й кине... Часом ніч була чорна, й може раки лізли по дорозі...

Повернення з робінзонади кінчилось трагічно — міста свого не нашли приятелі. Зачинали й зачинали їхати додому, все катеринським шляхом, у бурю стогнучу, попід яворами розвихреними, а до Старокостянтінова не доїздили...

Почате наново сновидіння за кожним разом більше стиралось. Над ранок, коли світало, й у кімнаті біліти почало, а Владко долежував напасливу ніч у півсні, увійшов Івась, його поява була така відчутна, ніби наяву збувалась. Одягнений — як був похований. Нічого особливого на ньому не помічалось, тільки жекет був розпорений на спині з комерем разом. Виглядав побілований погребником забгато й непоголений — зарослий трохи та на лівому лацкані чорного вбрання закапаний воском, власне, стеариною з свічок.

— Посунься, — сказав, — Владку, до стіни.

Улігшись, питає: „Пригадай мені, чи ми доїхали тоді до Старокостянтінова кобильчиною в бідарці, яку я найняв був за три рублі в балагури?“

— Мабуть... — здається так відповів Владко, щоб не зачинати довгої розмови.

Владко намагався не доторкатись до тогосвітнього гостя, хоча й перебував у необірваному сні, бо гість був таки відчутно холодний увесь. Цікаво сталося: можна буде поговорити, — як там прийняли Івася?

Розмова, можливо, й відбулась. Що говорили — не пам'яталося Владкові, бо він усе чув холод своїми ногами й тулився до стіни.

Пробудившись, Владко умився, приглянувшись до себе в дзеркалі — ніби все гаразд з ним. Не змінився! Снідати не сїдав, поспішив відїхати додому.

У мешканні йому запахло куреною сигарою, з тих сигар пахло, які любив курити Івась. Владко закликав господаря віддати ключі.

— Ви курите? Сигари? — спитав господаря.

— Ні, не курю. Я все не курящий.

— То може хтось унизу в вашому помешканні курив звечора, чи тепер рано, а сюди натягло диму?

Господар заперечив, дивуючись, у нього в домі ніхто не курить.

Збліднувши, Владко вийшов, стримано попрощавшись, подякувавши за дозвіл переночувати в мешканні покійного приятеля.

Легко дрімаючи в автобусі, Владко роздумував: „Виглядає, то покійний курив сигару!? Ну й що ж, гаразд — приходив Івась, покурив, ще раз наостанку згадалася молодість. Не зле склалося. А якби не було прокляття за Катерину-лярву на яворах по шляху до Старокостянтинова, то й дома побували б... рідне місто відвідали б...

Якби! На нечестиву царицю таки треба було грому, що спопеляє!

1976 р.

ЛЕГЕНДА ПРО ПРОКЛЯТТЯ

У Голосіївському туберкульозному диспансері вмирав студент. Був на закінченні університетської освіти. Страждав: і не пожив, і мети не дійшов, хоч якоїсь. Нещасливий звих ноги в кісточці, в ступневім суглобі, по довгорічному невдалому лікуванні спричинив туберкульозу кістки. Дійшла хвороба невилікувальної стадії...

Голосіївський ліс коло Києва — недалеко передмістя, віддаль така, що й пішки ходили. Відстанню на час урочище збереглося ідентичне своїй давнині — коли ще варяги приходили від Новгороду, никали лісами, намацуючи дорогу на княжий Київ-град. Їх стежили в спину отроки молододі дружини й кололи списами через панцер, як ведмедів, зблизька, напавши з-за дуба або сосни.

Досі ті самі затіні в Голосієві, в борах і дібровах і де сосни в переміш з дубами росли: так і верховіття шумить, так і тіні кладуться від могутніх дерев. Той самий кут і кругохід по сонцю в тіней від дерев — щодень, щороку й щовіку.

Змінилося те, що тіні порізнилились осібно, де дерев порідшало. Й те стало інше, що в Голосієвому лісі набудовано тепер вілл комунхозівських, і жили в них іродяни, найвідповідальніші чини обкому, спецвідділів і тих установ, що над ними.

У Києві вмирили голодні люди, зайшли з сіл і хуторів, із сільських районів Київщини. На вулицях конали. Голодні просили їсти також по голосіївських віллах, шукали покиді коло помийних ям та на смітниках. Їх проганяли, цькували лютими собаками, страхали пострілами. Одначе голодні йшли шукати поживи, падали коло сморідних ям і в ями. А іродяни в віллах наїдалися по-римському: відригували та ще їли.

У туберкульозному диспансері Голосіївським працю-

вала жінка, молода мати, первенця породила в двадцять років, з голодних упросилася. — „Моя мадонна!“ — подумав студент, упізнавши жінку.

Була в них відверта розмова, навіч. Де її немовля, питав. Віддала до ясел. Власне, відібрали в неї дитя. Таке розпорядження існувало: таємне.

Розпорядження іродян було логічне по-їхньому: малят забирали, бо траплялось, голодні матері їли своїх дітей.

Хворіючий студент сповідався жінці, почувачись винуватим за її нещастя хоча б тим, що був кровно пов'язаний з винуватцями голоду в Україні 1933 року. Був його батько партієць високої посади й мешкав у голосіївській віллі. Мати теж ходила в портупеї, зав якогось спецвідділу.

Ще доки не зліг у лікарні, студент давав милостиню жінці голодній з дитям, частіше хліба шматок, вона все вартувала на нього за близьким рогом, недалеко вілли його батьків. Давав, дитя шкодуючи, з думкою, що сам помре, а воно хай житиме, може якось, чудом, продовжить його, як буває в легендах.

Бачив багато смертей студент, на вулицях Києва, по дорогах приміських і в Голосіїві, думав про свою недалеку смерть. На шпитальнім ліжку він писав вірші й міркував, чи можливо людині жити, коли тіло помре?

Жінка-мати втратила чоловіка в дорозі до Києва, у місті відібрали в неї немовля. Щоб не вмерти на вулиці, вона впросилася до тубдиспансеру працювати жалібницею в палаті з смертельними, надію плекаючи, що збереже себе, голод минеться, розшукає сина-дитя й буде йому мати.

— Хто ж ти еси? — питався юнак жалібницю.

Поетова жалібниця відкрила своє *incognito*:

— Я раз умирала. Побувала мертва й відійшла: виповзла з того світу: в мені поселилось прокляття, воно такої сили, що вмерти не могла.

— Алеж ти тепер спіткаєш смерть у тумані сухотних бактерій!

— Не може бути — я одержима прокляттям, яке не піддатне смерті.

Студент-поет наближався до відходу. Лікування не було, морфіною тамували біль.

Паленіючи в останній напрузі, студент кінчав писати поему-легенду про безсмертне прокляття матері, яке буде доти над світом, доки в ньому лишатимуться народовбивці, й будуть страждаючі матері...

Творення поеми принесло студентові знайдену мету. Вірив він, що може в творі продовжити себе на посмертя — душею...

Його жалібниця не стримувалась посвятою до нього й любов'ю, цілувала й радувалась: поема була за всіх матерів, вони всі прокляли іродян за голод в Україні!

Просив студент — як його вже не буде, передати рукопис поеми друзям — є в нього друзі — молодим поема буде кредо на життя...

БЛАКИТНА ХОРУГОВ

Біля Могилева над Дністром у містечку Серби чинять ляхи розправу над повстанцями-гайдамаками. У випарах крові катованих заледве мріє містечко в ретроспективі недавньої нашої героїчної історії, заледве мріє над садами хрест містечкової церкви.

Липнева спека згустила випари. Упали безсило всі вітри й не ворухне найменший продув. Випари згущуються: третій день триває розправа все кривавіша. Важко катам дихати, упрівають ексекutori в гарячковій роботі, на тупих лобах піт їм став, узявсь сукровицею. Суддю, графа Ксаверія Браніцького, регіментаря генерального починало млостити на слабість голови. Лютував Ксаверій і чув себе, що не перевершити йому в цій роботі Стемпковського, з королівської милости генеральнішого в катівських стараннях. У Ксаверія тупий лоб капає сукроватим потом, також і слина сукровицею спльовується, не солоня, а гірка. Довго після цього не прикладе він липких пальців до білого тіла розбещеної коханки, що захоплено стежить його затяту метушню, і впивається. Відвертає суддя-кат понурені очі від святого хреста на сербинській церковці.

Йому вже сідають на лоба трупні зелені мухи, в очі лізуть і дратують, роздратованого поспіхом.

Коли стали брати паси шкіри з Гонти на сувеніри вельможним, сіллю посипати плечі, катований відкрив засклепені досі терпінням уста. Не благати, не мука прорвалась. В металевім голосі страдника заговорило прокляття. Прокляття як відплата й пересторога! Гонта проклинав Польщу, короля, шляхту, зневажав суддів-катів! Лист на осиках затрепетав від його голосу!

І не витримав регіментар генеральний Гонтиних проклять третього дня катувань, велів одрубати катованому голову, й на трупі докінчив присуд кари за всіма артику-

лами вироку, який сам укладав і вигадував кару з королівської милости.

Не витримує регіментар-суддя персонально керувати екзекуцією в Сербах. Шлунок не приймає їжі, не здатний дивитись на все червоне, вина пити червоного не може, велить подавати йому зелене, зелений мускат! Алеж і мухи зелені, що лізуть в очі, й нудота, що підкочується до горла, — як пліснява крові позеленілої в калюжах коло ям: по ній бродять отупілі підручні його... Не вистачило Браніцькому-кату витриманости ще прибити на воротах Могилева голову Гонти, як сам присудив, бо вже заговорили вітри, що молодий син Гонтин утік до Молдави, і живі гайдамаки, що живі, врятувались — погрожують другим освяченням ножів!

Поквапливо залишає Серби шляхта, що наїхала з панянками, з Варшави й Кракова, навіть, радіти — як конають гайдамаки, квапляться вельможні, встигнути, доки нічого не сталось.

Історичному полякові імпонувало бути лютим до українців, Браніцький укомпонував Гонті вирок, психологічних навантажень якого сам не міг витримати. Росіянинові тієї ж категорії імпонує азійщина — моральне умертвлення нищеного, душу розгліти, а тіло все буде — розчавлене. Тезоіменита Катерина повеліла скарати Залізняка смертю на дибі: колесувати. Потім уласкавила помилуванням — бити кнутами (батожити), рвати ніздрі, випалити залізом як рабові тавро на чолі й зіслати в Сибір на пожиттєву каторгу.

Над глибоко викопаною ямою кат рубав до колоди катованих — кому руку, кому ногу, кого навпіль, а скорше — голову. Жертви падали в яму. Мертвим не болить, несконані волали за помсту!

Наповнену криками й кров'ю через верх яму засипали спішно, копали дев'яту. Ще буде й тринадцята й більше повних. Загорнені ями ворушились, краями виступала кров.

— Якиме, біжи, бо проклену!

— Як же я можу бігти-втікати, матінко рідна, коли мене зв'язано, в тенети всіма болями окутано, чекати ями поставлено...

Йому ще й вус не засіявсь достатньо, він столітнє жит-

тя пізнав, ватажком гайдамацьким будучи — знав, що за слабування проклене мати, так у гайдамаки благословляла. Кличе вона, взиває, воланням розп'ята, мабуть бачила, коли повз удовину хату на причіпі убогого села вели сина-удовиченка з гайдамаками на страту.

З болем мішалася туга.

— Як же я можу втікати, матінко, як на мені оббили сорочку, очкур зірвали, щоб не втікав спутаний... поламані в мене кості, не тримають твердо ноги мене...

— Біжи щодуху! Візьми штани в зуби й біжи, бо забуттям по смерті скараю!

— А я вмиратиму, то й бігти не треба. Житиму з усіма разом в народній пам'яті...

На страту приводили й покалічених уже. Ненадвереджених відбирали відразу катові на колоду, щоб не пильнувати їх, каліченим давали пільгу намучитись очікуванням смерті: у них поламані кості, то не важитимуться на втечу...

— Біжи, сину-мученику, рятуй себе! — втретє взиває голос материн, як до трьох разів півень на страсти кличе.

— Не переплинеш криваву ріку свою, сину, піддавшись немочі!..

Неміч була велика, хоч плач. Але Яким біг. Він не знав, що мати уже була в ямі. Порубали її нахрест: праву руку втяли, ногу — ліву.

Над Сербами зійшла свіча страсна — вечірня зоря. Кати метушились опівночі. Долом, нижче дерев сукровата мряка стояла, над церковцею білів хрест вище дерев, а над хрестом — зоря, тріпотіла, наче на вітрі, наче ясніюча блакитна хоругов гайдамацького загону. Яким біг на блакитний прапірок-хоругов.

Далеко було бігти, далеко, як до зірки — Яким біг. Доки холонуті став — недорубаний у ямі.

ЖИВИЙ ДРУГ ОСИП

Над гірським перелетом бились лелеки проти орлів м'ясників, що заступили до вирію лет. Брали участь тисячі птахів-лелек. Темніло небо від ворожої сили, кров скроплювала землю, й гоготіло повітря від лелечого стуку дзьобами, від вимаху крильми.

Падали з обох сторін численні жертви, м'ясникам прибувала підмога, але не лелекам, вони були всим родом одразу в леті до вирію.

Лелеки перемогли. Без хижих очей, гострих пазурів, залізних дзьобів — мали дужі крила й ясну мету — перелетіли, вийшли на трасу в вирій однозгідним натиском! У народів, як у птахів — ясна мета стає нездоланною. Це від птахів їм перейнялося — витримувати до кінця!

Друзі похоронили товариша по зброї, Осипа. Сповнили похорон урочисто, відспівали всі панахиди: у погребника, в церкві, на цвинтарі. Розійшлися домів. А друг лишився з ними — живим образом і подією, що в'язала всіх ув одне.

Славкові друг Осип пам'ятався, яким пізнав його під Бродами. Разом уписалися до Дивізії Галичина, разом школились на вояків, одну плекали мету — з дивізії стане початок — буде національна Армія! Як у молодих — по-ріжному, але завжденні мрії за Україну!

Були, що вагалися йти до Дивізії — чужою зброєю воювати? — питали. Такі не розуміли, що зброя, як совість — залежить, кому служить.

У бої вступила Дивізія з кінця липня 1944 року: з окупантом України, який повертався.

Проти панцерних корпусів, підтриманих важкою авіацією, хлопці бились, мов леви, хоча й послаблювало їх зусилля й відвагу легке стрілецьке їх озброєння. Після вогневої підготовки ворог погнав на Дивізію живу силу й утра-

тив її. Потім змінив тактику, почав вести обстріл з усіх видів зброї — на загалу.

Історія призначила Дивізії долю іншу, що досі бувало, перейняте з давнини — „мертві не матимуть сорому“. Тепер матимуть, понесуть і мертві сором, якщо датися знищенню. Перспектива перемоги складалася в оберненім пляні: вийти з оточення, здобути свій гірський перелет і на крилах винести незганьбленою ідею-мету!

Вихід з оточення лежав на гострий кут між двоколійними залізницями, де колії від Бродів і від Золочева сходились в одну перед рікою Бог, напрямом на Львів. За захистом залізничних насипів від права й ліва до руху дивізії на захід ворог тримався уперто, намагався обстрілом з віддалі досягти наміру.

Пам'ятається важкий бій за вихід на Білий Камінь і Гавареччину, село й ліс. Дорогами й просто навперебрід горбуватого, густо пересіченого рельєфу, з кущами й видолками, тяглися обози, частини боєпостачання, санітарні валки, авта Червоного Хреста, похідні шпитали з раненими й оперованими.

Пробивалися через тришельонне оточення, на форсування Богу. Осип тримав стійку старшини, керуючого порядком руху, і вибухи не чіпали його, з горбка бачив усе довкілля. В диму від гарматних канонад, в сажі, розмазаній на лиці, світив блиском білих очей і зубів, давав хаосові лад на своєму відтинкові. Не спинятись — вперед! Упізнавши Славка, гукнув — слава нашим!

Просування тривало. Ожидів, Підгірці, Гавареччина горіли позаду. Навпроти через Бог від Красного й Княжного ворог бив шквалом, через залізничний насип з близького захисту били огнедихі танки й кулемети. За жахом нічого не видно. День став ніччю, під низькою стелею диму опала сажа, не було чим дихати, людей нудило пероксиліновим чадом. Велетенське обширом побоевище крила зверху налетами авіяція.

Прибулі на форсування ріки резерви готувалися поспішно, суворі й німі.

Ворога відкинено тимчасово. Вийти, доки не зімкнулись ворожі флянги. Попереду, вже за залізницею недалеко вороже запілля й облегла. Потяглись у вчинений пролам

підбиті птахи. Хто ледве йшов, хто ледве повз у місиві суглинкового ґрунту. Хто волік ногу, хто коліном ступав без ноги, підпиравсь карабіном, нап'яттям вперед підтримував рівновагу й не падав. Хто ще ніс у рукаві відірвану руку, кого волокли на плащі-палатці.

Осип уже на новій своїй стійці, в тій самій одержимості керує рухом вперед — треба схоронно вивести знеможених.

— Славку, ти? — знову впізнав. — Сунешся!? Слава нашим!

Далеко попереду був Славко та й ще чув Осипову кличну славу.

За залізничним насипом, коли Славко відчув безпечність, і напруження спадало, його вхопила віддихова спазма: втекло повітря з грудей, легені стали, наче склеплені. Впаде потемнілою головою, потім що — кінець? Ні! Але як схопити віддихом повітря, схопити! Зірвати залізні спазми! Витягся навипрост, хоч і перерватись, зіп'явся на пальці, підніс руки, щоб ширше розкрились груди, й вихопив себе в смерті — вхопив повітря, почалось дихання. Болюче.

Дзвеніло в ухах, в очах — огники, немов світлячки літали, по одному, відлетить — другий засвітиться. Налитий оливом, ріс у землю, не міг ворухнутись і не хотілось, не хотілось усвідомлювати хоч що, чув лише свою надмірну вагу — вросте в землю до колін, увесь. Обережно присів, потім випростався на спині, прочахав. Ще відгукувався корч у грудях, боліло, як порізи ножем. І далеко за насипом кликав Осип — не спиняйтесь!

З-під залізничного мосту близько почав бити ворог і збудив Влодка. Працювали два кулемети, аж диміли. Славко не зводячись повернувся на них, важкі ноги не піддавались його владі, прицілився з ліктів, згасив ворожі кулемети! Випадок пам'ятався Осипові — вчасно помітив кулемети, Славку, — казав, — під міст хлинули наші останні й вийшли!

Була й процесія похоронна, від лімузини-катафалку несли труну друзі на руках до ями. Вітер віяв наперед засвічені свічі, Осип лежав восковий, схудлий і вимучений, мабуть досі хвороба боліла йому, і здавалося похитування домовини за кроком може вразити його. Мабуть і в хворобі він був до останнього зусилля невичерпний, як на війні.

Були й промови прощальні, жмені землі до ями з трояндами червоними й білими. І співали — із свяtimi упокой...

Розходились домів. І кожному не гасла свіча пам'яті за друга, товариша по зброї, як світло лишилася жити з ними невгасно...

МАТЕРІ ДОРОГА

Олександрові Довженкові на посмертя

У воєнних записних книжках Довженко нотував свідчення з того, що сам бачив:

— Нелюдські умови життя військовополонених. У ями їм кидають дохлу коняку. Вони розривають її зубами на шматки... Повішені падають з петель і розбиваються, як мармурові статуї... Поки везли стріляти дітей, вони позамерзали. Тоді їх повикидали (у Гадячі) у рівчаки... Вилізли діти з погребів і землянок, бліді й жовті, вони зразу ж сліпли, дивлячись на сніг... Німці згвалтували всіх дівчат. Дівчатка, літ по 15 — 16, бліді, замучені, плачуть тихо... Село. П'ятдесят домів палає. Дві тисячі трупів, і в льоху однісінька жінка... Скрізь жінки. Одні жінки й діти й де-неде чоловік, трухлявий, худий, згорблений, забитий і неначе хворий... Піймали парубка. Він так перелякався, йому так багато задали зразу питань, він так розгубився, на нього так вороже дивилося багато сердитих очей і так навколо страшно клацала зброя, що в його ступіла голова і не слухавсь язик... Він увесь час хотів плакати і всю силу потратив на те, щоб стримати плач, і не стямився, як його вже й розстріляли й пішли далі. А прибігла мати — і все життя буде тепер плакати і до смерті не визнає, за що ж його вбили свої люди... Що буде з народом нашим? Виживе він у цій страшній війні чи загине?.. Пройде тисяча, дві, три тисячі літ. З яким трепетом (. . .) будуть згадувати нас юнаки, мужі й мудреці...

У відбитому в німців місті піймали матір. На неї впала вина співіснування з німцями. Її підштовхують багнетами в литки, щоб ішла — скорше повісити.

Жінка понад усе — мати, вона родить, плекає народженість народу! Матері в своєму призначенні — божественно чисті. Мати малого Петрика також. Її вхопили з рук німецького офіцера — прощалася потягуха!?

Офіцера закололи, а її поволокли в роздертому одінні, як була, вона втратила мову й безсило хилилася під ударами то з одного, то з іншого боку. А малий Петрик, п'ятирічний Петрусь її! — в розкиданій постелі, не одягнений, заливався розпачем. У залишені навстіж двері клубочився туманом холод знадвору. Від калюжі крові на підлозі й сонця, уже над дахами домів, туман у кімнаті червонів, де двері — червоний проруб, і туди поволокли маму. Страшні сльози в очах почервонили дитині увесь світ. Хлопчик заціплено тримався билець ліжка й розпинався в страху, бо труп ще ворухився, й здавалося нападе його, як був маму напав...

У відбитому в німців місті розгулялася помста. Була засліплена. Люта й сліпа! Відплата тим, що не вмерли, лишились живі, досі не загинули у війні. На площі Держинського влаштували визволенням мітинг з вішанням зрадників. Мати тяглася за налігачем вже без сили сказати за себе хоч одне слово. Читала з душі лист, писаний німими сльозами на тисячу літ прийдешніх.

У політрука чи комісара все було на пружині — щоб розплата за перебування під німецькою окупацією вчинилася з вимаху, бо уповільнення зродить в очевидців роздумування над жертвами. Він знав своє завдання — більше шалу! Щоб вило в душах! З виттям солдати сліпо йдуть під ворожий огонь найближчої дистанції. Убий ворога! Убий своїм тілом, душею — вчини з неї вибух!..

Шал ставав пристрастю, як навиклість до отупіння й наркозу ненависти, і це підтримували помстою над своїми людьми, щоб виття сліпих, засліплених душ не вщухало.

Довга матері дорога, хоча до площі вже недалеко. Читала з душі лист, писаний німими сльозами... Коли б дочитати...

Як сталась війна, страшна вістка зранила її в серце, вона вхопила малого сина в руки, придушила на грудях і не знала, куди бігти. Чоловік служив у війську, звідти на фронт пішов. Прощання в них не було. Лишилась на мешканні, щоб дочекати мужа з війни, щоб він знав, де шукати свій рід.

Всяко їй думалось за себе, коли німці прийшли. Чим заховати свою вроду від ворожої заздрости? Може скалі-

читись? На працю стала щонайгіршу. Порала в поліції нужники. Аби харч давали за працю, аби з дитиною не вмирати голодній, доки війна.

Хвороби бажала собі. Такої, щоб відразлива, щоб відгонило від неї. У праці носила крезотові бандажі на тілі, навмисне чорні й смердючі, наче з дьогтем. І казала — то в неї лишаї прикинулись з чорної роботи.

Малому Петрикові тепер п'ятий рік, він дуже подібний до батька, ясноокий, дрібнозубий, так усміхнений, як батько. Дуже любить маму й потішає її — як то батько поб'є всіх німців, як то скоро прийде додому з війни, тоді мама перестане плакати. Із сльозами вона ховається, щоб не смутити серця малого, але хлоп'я підглядало заплакану її...

Тяжкі роки війни думалось матері одне — вона щасливо стріне мужа на ріднім порозі з вихованим від усіх нещастя сином... Вона народить і більше синів, сплатить борг утрат і страждань людських і своїх... Людям утіху подасть — зумівши зберегтися чистою.

Розуміла себе мати — хай і її розуміють. Аякже! — щастям матері відкупиться й людям їхне горе, загоїться!

Було по Різдві, били близько гармати, у нічному небі миготіли недалекі жарива, подавали надію, що свої близько. Німці панічно готувались до втечі.

Останні дні в поліції піячили. Пили напропале. Тут вона не вбереглася, зондерфюрер СД Кравз, гістерик, спробував узяти її, здер хустку, якою все запинала лице від людей, мов черниця була. Заревів, бачивши біле тіло, брови принадні, очі й уста й білу шию принадну, й поліз, розпізнаючи невишукану конспіративну поведінку жінки. „Зінайда!“ — назвав ім'я її, знаючи, відколи прибув сюди. Може вона повстанська звідунка, або партизанка, заслана з того боку фронту?!

Хтось спинив хама, сказав — вона не придатня на його похіть... „То вбити її!“ — ревів Кравз. Хтось поміг і рятуватися їй...

Уранці ввійшли до міста перші стежі своїх. Вона готувалась до стрічі. Помилася, як могла, змила з ніг і рук сліди крезоту. Перше за роки війни дивилась у дзеркало й прощалася з своїм смутком...

Але хтось і напровадив на неї Кравза: він ще палив і

вбивав і гвалтував у місті. Його закололи, її потягли в червоний проруб, вулицею — на налігачі, а малий Петрик, її Петрусь, тримаючись за бильця ліжка, посинів, заливався дитячим розпачем...

Кінчала мати дорогу свою, кінчала лист з душі писаний німими сльозами на тисячу років прийдешніх, накликала мужа, щоб біг скорій, щоб рятував сина, якщо її не врятує вже...

Він десь біг на ворожі кулі, спотикався на мінах...

Г Р А Ф І Т І

(Ц и к л)

Х Р Е С Т

Весняні води змили батьків гріб, свіжа глина зійшла за водою, й місце зрівнялось. Щоб не загубилась пам'ять по небіжчику, поселенці-кутчани поставили хрест. Великий.

Окоренок сосни обпалили на вічне стояння. Вирізали карбом на хресті ім'я похованого, Микити Брами, з додатком у початку — великомученик та всіх атрибутів християнських, засвоєних на пошанування покійного ближнього. Мати, Марія, просила написати її ім'я на хресті, і вона помре великомученицею. Написали, додали по материнім — імення дітей Браминих — мученики-младенці, Татіяна, Василій.

Треппе, комендант табору, скаженів — нещасні! найшли, де лобне місце творити! Освічений, бестія з баронів, і прийняв революцію, став більшовиком. Зрозумів, якщо дозволити ставити хрести, зачнеться цвинтар. Видав наказ хоронити померлих без хрестів. Зіслані писали імена своїх померлих на однім хресті: на всіх чотирьох сторонах. Брамин Хрест став пам'ятником за всіх. Комендант розпорядився повалити пам'ятник. Зачепив петлю, застріг людей у лямку й повалив.

Тоді мати прокляла Треппе — щоб він на Місяці відбився, доки світу цього, й тримав його на вилах брат свій!

Що ж коли серце матері зійшло кров'ю, вона не безвичерпна в терпіннях. На етапі померла з різачки Тетянка, донька мала, доки зупинка потяга десь та забиратимуть трупи з вагонів доки, мати обложила васильками померлу дитину й загорнула в ряднину, щоб не обсідали мухи. Менший Василько, боявся вмирати, благав маму:

— Прости москалів з ружжами, хай пустять додому нас. І заплач, мамо, як проситимеш, бо я дуже не хочу вмерти...

Дітей горе поселилось у серці матері на вічність, як океан у мушлі, прислухатись тільки!

Є категорії, що не членуються на зменшення їх величності: Матір Марію зневажено вдруге — за всіх людей, і не матиме світ поступу, не усвідомивши своєї вини за зневагу. Де й коли б не було — розпинання все те саме, чи тільки Сина Єдинородного, чи рід увесь, чи розпинають увесь нарід!..

(„Золотий дощ“, III)

НА СИМОНА ЗИЛОТА

Весна була вітряна. З піщугою. Але сівбу в колгоспах кінчили рано, і посіви ярі встигли заврунитись, зберегли вологість ґрунту до травня. У стрілках ярина приболіла, доки настали травневі дощі.

Лани в'янули, погода гнобила людей, був другий рік колгоспного господарювання, лякало передчування нещастя — що як не вродить на полях?

На Івана Купала перейшли останні громувиці, відгуляли горобині ночі, й люди молились — хай не буде суховіїв, хай ярі пшениці відкрасуються, й повно наллється колос...

Жнива були ранні, спішили зібрати хліб, щоб не помножились утрати в додаток до тих, що сталися з присохлої завчасу ярини. Озимина вродила більше, збір зернових у всій області зареєстровано вищий пересічного, з центру погнали на райони хлібозаготівельні бригади, вимагали перевиконання плянів вивозу хліба державі, хлібозаготівля посувалася невідступно за жнивами й була тотальна. На токах і зернозсипищах для людей лишилася піщуга сама, та, що лишається в полі у заглибинах та борознах після чорних буревіїв, що вимітали стерні до білих волоконець з корінців у ґрунті.

Довго тривала гаряча політня посуха, чорніли стерні, тріскалась земля. Тратилась у людей надія на городину — вірилось, може не буде голоду, якщо вродить картопля.

Чорні бурі минули Херсонщину, але дні все більше чорніли. Недійшли картоплі жовкля й засихали, вигоряли соняшники, іржавіли буряки й кукурудза.

На Симона Зилота степові птахи напилися води, заливний дощ розмив потріскані стерні, сіяти озимину було рано, бо черва виїдає озимі пшениці, доки осінь тепла, але тратити нагоду заготовить ріллі під осінні посіви було гріх! Старші, з почуттям обов'язку совісти, з закоріненим досвідом господарським, наглили молодших — треба перевернути плугом землю, щоб не пропала вологість ґрунтів з нагоди дощів на Зилота — бо хоч кинуте в землю зерно не вивезуть на заготпункти, і не лежатимуть суцільно толокою на весну поля, щось уродить, дав би Бог дожити...

Маяли крильми кібчики високо на білих перелетних хмарках, перебігали стернею птахи за поживою, визбируючи щось — синьобокі жовтаві й попелясто-голубі пастушки, посмітюхи сірі тощо, часом вилітали жайворонки, тягнучи найвище до zenіту свої співи, що побільшували виміри степового простору до всесвітніх обсягів — го-го-о! Напрошувалася й орачам пісня, одначе ніхто не співав...

Існував ще один світ земного всесвіту — не погноблений передчуваннями злої долі, що вже замірялась на людей — світ бджолиний. На проміжних дорогах, схилах ярів і всюди буркуни медоносні так розцвіли, що на їх смугах і гущавинах вставало бродиво соняшне з гарячого тепла й біло-жовтого цвітіння, й купчення золотавих бджіл — пінився медозбір.

Але й бджіл вигубив голод: на сконі люди видушували стільники разом з бджолами, намагаючись націдити якоїсь поживи...

У четвертому десятилітті третього тисячоліття молоді адепти науки працюватимуть над з'ясуванням колишнього питання: існувала будьколи на Подніпров'ї якась столиця готів? Городище Данпарстад, з часів Германаріха? Виникали рецидиви німецької агресії в історіографії — ілюзії історичної спадкоємності на українські степи.

Прокладатимуть нове річище Дніпра паралельно старому, знищеному вище Каховки заболоченням штучних водоймищ. На трасі спорудження Нового річища археологи знайдуть поселення, поховання й могильники розмаїтих культур: кам'яної доби, металів, протослов'ян... У їх працю вноситимуть обструкцію масові нахідки кістяків з найновішої доби. Аналіза на час скрізь покаже одне — 1933

рік. Молодих дослідників інтригувало те — що трупи були не поховані: різного віку, при різних обставинах нахідки їх. Дослідження археологічного феномену поширять обабіч Дніпра й доведуть до кордонів України на півночі й півдні, знайдуть звалища кістяків по ярах, шукатимуть за ямами таких звалищ...

Грандіозне питання поставить вимогу — виявити, яка катастрофа була причиною масової смертності населення того, століттям віддаленого року?

На Симона Зилота й тоді нап'ються води степові птахи — сухого пожнив'я, й тоді медонositимуть буркуни в степах, і вируватиме у бджіл гаряче бродиво медобору. А дослідження й пошуки людських кістяків — не матиме кінця...

ОДИНАДЦЯТЬ НАПИСІВ НА БЕТОНІ

У другій декаді третього тисячоліття реставрували Дніпрові пороги. Промили природне річище, ополоскавши винятковим способом камінні грані й запруди. Для навігації побудували обхідний канал.

На шлюзах каналу з невіддатнього корозії металу поставили монумент неспертності України!

Вищий за сонце — коли дивитися з корабля. Зображення подавало трипільську Оранту: матір нашу з піднесеним до сонця дитям. На основі, нижче зображення, написали золотими словами — золотом епіграф із Шевченка:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитятчком малим.

На протилежнім мурі шлюзової камери виконали датовані написи. Випалили пекельним огнем на бетоні, й вони ніколи не затратяться.

За весь вік Світу Божого це було друге писання огнем — але не з Небеси проказаного — вогнем народньої пам'яті!

Читаються написи рядами, коли виникають з води, як судно спускається виходити на нижчий рівень. І зникають

ряди під воду — коли судно підноситься виходити на вищий рівень.

Стенд написів демонструє враження в тому значенні — як впливають на поверхню, то топляться привиди: за мітологією русинів-русів чужі духи Нави, що посилають людям смерть.

Перше написали про окупацію України з півночі — нашестям іродян з емблемою серпа й молота на кокардах. Вони були голодні й, пожираючи хліб і залізо, лили кров народню, щоб наситити свою спрагу.

Друге написали про війну іродян за хліб український — одержимі духом Нави, вони з заздрости до хліба, „не ними даного“, нищили продуцентів-селян, що дбали хліб...

І третє — як дітей з матерями викидали на сніг і мороз у яри та провалля, за хліб воюючи...

Четверте — як невільників святих сотнями тисяч гнали на Північ далеку й Сибір — кістьми благородними болота засипати несходимі...

П'яте — як голод учинили на українській землі — щоб вимерли ті, яких не зіслали...

Шосте — як кріпаччину вчинили тим, що лишились живі... колгоспи...

На сьомім скрижалі списали політичне народовбивство — про м'ясорубки на конвеєрах смерти в тюрмах і концтаборах...

І восьмий скрижль волав про смерть! А дев'ятий про — як новітнім варягам віддали витоптати Україну в Другій війні світовій.

Десятий волав про пімсту іродян недонищеним німцями...

Одинадцятий напис був свідченням про психотюрми й психокатівні нескорених молодих... вони вже випростувались і не жили на колінах.

Дванадцятий напис схований під водою — списане свідчення, якою ціною крові звільнилася Україна від іродян з кокардою — серпом і молотом на лобі... Але його... випалені слова народньої пам'яті читатимуть хіба як висохне Дніпро, бо хай люди живуть здорові, а духи Нави будуть затоплені на вічні віки.

ЯК ЗАГИНУЛИ РАЙСЬКІ ПТАХИ...

У молодих було спіткання другого дня Великодня: слухали Улянку.

Географія легенди повністю укладається на історичних землях нашого народу й губиться в напрямі українського сходу. Час її давнешній. Молодих гостей запросив Василь Дмитрович до подвір'я, садовив під розцвілою вербою, при столику, накритім вишиваною скатертиною. Сонце помітно хилилось на дерева, і в скісних його проміннях вставав просвічений пилوک золотавий, збитий бджолами, що інтенсивно працювали, беручи весняну взятку — верба цвіла жовтавими китичками, вони принадно пахнули медом, і діти надились їсти китички, як їдять цвіт акації, або липи.

— Судячи по тому, — говорила Улянка, — що райські птахи уже в колядках наддавнього передхристиянського часу лише номінально оспівуються і тільки в нашого народу, а колядки ті відображують високу хліборобську культуру краю ще передантів, ще передчасів, про які згадує Геродот, то стає очевидним, що зоономінатив птаха райського в наших дружинних колядках уже не відбиває навіть фрагменту цілоти, а тільки елементарний уламок його. Виходить, повинна була існувати легенда, що витворила образ Райського Птаха в культурі українського народу. Час дуже довготривалий на духовні руйнування: розпад цілого на елементи фрагментів охоплює епохи. Ще довше живуть розрізнені елементи духовних творень, які розпалися. Дівчата наші і досі вишивають на рушниках райських птахів, щоб пришити до себе щастя — як вишивали тих птахів закохані їхні посестри в княжих теремах. Тож легенда про райських птахів українських може повністю координуватися з часом і простором побутування легенди про золоте руно та шукачів його, аргонавтів.

Василь Дмитрович, завідувач краєзнавчого музею, при-

ніс свіжої води усім напитися. Брали воду з глибокого колодязя, другого або й третього залягання джерела, вона була абсолютно прозора й щедро відбивала денне світло, в склянках мала відтінь колотої криги, була важка, лилася сильним струменем, хлюпалась великими краплями й дзвінко. Прерозкішно пити таку воду! Подякувавши за доброго здоров'я пивши, Улянка продовжувала:

— Початок легенди можна взяти з того, що птахи жили в лісах за болотами та по підгір'ю Карпат, мали барвисте оперення лісове. Літаючи по деревах, далеко вони не сягали. Аж пізнавшись із простором, полюбили лет до моря, до сонця. Слабодухі виродніли, обдаровані дужими пориваннями витримували, виплекали сильні крила й стали птахами щастя. Міграція птахів щастя випростувалась за Дніпро: на Дін і на Дунай. Сонце сходило далеко, вигонилось на небо, заходило за Дунаєм, — скрашувало птахів. Під діянням сонця птахи щастя за довгі століття набули розкішне золоте оперення, впереміш з барвистим лісовим. Але й тепер вони не стали райськими птахами.

— Та ще дальше залітали щасливі птахи, женучи за простором. Залітали за землю Артанію, там вони й досягли краю золотого руна. Тепер вони стали райськими птахами, бо ідея щастя у нашого народу зродилась золотою, райською! Дальше птахи не пішли за простором, що чимдуж відкривався. Не знали птахи, що в народі існує віра — не можна вертатись з дороги по щастя, ані спинятись на ній!

А їм вистачало дня летіти вперед, ночувати вертались на гніздування. Величезне небо було тут найбагатше зорями над землею, зорі виблискували і в тихих водах рік і озер, зачудовували птахів.

У далекому літанні вони збирали золото й несли до гнізд, щоб ошчасливлувати свій рідний край, гадаючи, що збирають зорі. Райські птахи жорстоко помилялися, вони не розуміли природи золота. Пристрастились до збирання золотих крапель, як бджоли, що любились у своїй праці, не знаючи, куди дівається їх надбаний мед. Існував антипод райських птахів, злий Див, він викрадав золото з гнізд, а райські птахи просто гадали — що збирають зорі, а вони потім зіходять на небі й щасливлють сяянням їх землю...

Пристрасть стала інтуїцією, перейшла в природженість

— щасливити свій край! Коли золото не находилось уже за довгі віки — райські птахи хватали жар з багаттів і вогнищ їх народу, що прямував віками на простір за летом пташиним.

Дерева горіли. Трагедії не розпізнали райські птахи — в надмірній любові до рідного краю, в пристраснім прагненні щасливити край повсякдень, робити його золотим. З того південь український став степом: дерева вигоріли разом з райськими птахами.

Аргонавти не знали легенди про наших райських птахів, перейнялися переданням про них, надхненні відвагою, мандрували з Геллади, уявляючи їх землю краєм золотого руна — ходили шукати за ним. Але вони запізнилися на багато віків...

(„Золотий дощ“, II)

ЛЕГЕНДА ПРО МОРЕ

Спитаймо себе, що таке море?

— Воно — глибина.

— А як глибину впізнати?

— Сказати найістотніше — вона затаєність.

— Непізнавальне, цебто?

— Можливо. Сховане в собі, як потенція...

Ось ходив чоловік до моря думкою, бачив його чуттям.
„Яке ж воно бути має глибоке, якщо й зір не вміщає його широкости. А ще додати часову довгість моря!..“

Але! Знав чоловік море з пісні, з епічного бачення:

Ой, ходить жінка понад морем,

Сине море гра!

Рада б жінка утопитись —

Море не прийма!

Епіки кажуть, була то доля людська. На неї нарікали. Вона й бажала втопитись, щоб не стало тих, що все плачуться на долю.

Море не приймало жінки, долі людської, бо коли вона втопиться, то множитимуться бездолені взагалі, люд звиродніє в немічне поріддя!

Яка доля людині й людям — це залежить від них самих, говорить епіка всіх народів світу.

Мудреці, діти епіки, зрослі її сини, додавали до відомого, що доля й народів і людей окремих — їх подоба: те, від твого кореня й плоти, від чого не втекти, як від тіні своєї!

— Тіні й прогнати не можна, й згубити — ні, аж доки бути...

Можливо, коли пісня про море творилася, воно було своєвладне: не бажало море, щоб доля людська втопилася, то й не прийняло її.

Тепер виглядало інакше: прийшов чоловік до моря

здалеку, щоб переконатися в його реальності. І виглядало воно само обездолене! До його води доступитися не можна, берег забльокований звалющами всякого зужитку — битим склом, гумою рваних коліс, ламаним заліззям, смо-леним деревом, шматтям... Зникали з моря риби, його покинули чайки, море стало чуже. Не грало сонцем, і втрачало людей на своїх водах.

Знали, либонь, мудреці, сини епіки, що глибиною море монолітне. Глибина — вічність моря! Розкладається море поверхнею, поверхність його води може розслизати, й на хребцях піна — струпіти, стає рудувата, як усе, що розкладається — руда...

За мудрецями-епіками пізнавав море й чоловік реально. Ходить він до моря щодень — надивитись на нього, збагнути глибіню морську. Бачить його на світанні й коли сонце сходить, зійде, й коли воно в zenіті, й заходить. І все йому бачиться море кволим, нидіючим, кожна смуга його й відтінк поверхні морської — з іржею.

Дивиться тепер чоловік море не з епічної, а з реальної віддалі й бореться з сумним враженням. Міркує й за людей те саме — повинна бути в них тотожність з морем. Ідучи за епікою — повинна бути істина, що й людина створена монолітною й має свою глибину! Безглибинні люди розкладаються. Завалені оманною антицивілізаціі, розпадом віри й руїною ідей, зневагою вартостей — стають поржавілі й руді...

Аж захворів чоловік, журившись морем. Ніби воно, завалене скрепом, назавжди поволеньки зіструпіє, стане з моря один великий струп на поверхні плянети Землі. А за морем і людям те станеться. Зіструпіють!

Хворіючи, прийшов чоловік попроситися з морем, бо що може споглядати його хворому.

Була буря напередодні. Громова й огниста буря, на сухих горбах палило дерева блискавками. Тривав зо два дні облоговий дощ. Зовсім перемінилась погода, й не чаділо в повітрі, як досі. Спинивсь чоловік на березі моря, задивляється:

Море викинуло вивергом з себе далеко на берег усе, чим було забруднене, скинуло іржу з своїх вод. Соняшне, сине стало!

— З глибини піднялося море й повстало, й звільнилось!
— гукнув чоловік. Глибині моря треба вірити. Вірити в людей з глибиною! Віддавна епіки кажуть: нарід — людське море.

— Пошли, доле, людям твоїм глибини морської, — сказав чоловік, — то не мусітимеш топитись з розпуки!..

ЛЕГЕНДА ДРУГОГО ПЕРВОТВОРЕННЯ

На Дніпрі курсують шалені ракети. Шедеври річково-го плавання, пасажирські судна, з надводними площинами опертя або крилами.

— Чи на ріці потрібна швидкість, що конкурує з автомобевою? Вона надається хіба на те, щоб дивувати іноземних туристів, полюючи за їх грошовою валютою...

Проектуючи річкову диво-ракету, не мали на увазі передбачити, що вода також піддатня явищу ерозії.

Заколючувана до глибини ультрашвидкістю, безперестанно збовтувана вібрацією човнів-ракет, вода в Дніпрі втрачає рідинну властивість. В ній витворюється інший тиск, розпадається її щеплення, як у звітрілої соли, ґрунтів, бетонів, металів і гранітів, з чого вони порохнявють...

Явище апокаліптичне вимірами: дніпрова вода перестає бути водою. В каламутній вимішці не відбиваються кольори берегів і неба, тратиться процес фотосинтези.

Вода все споліскує й змиває, але себе не може очистити.

Велика ріка України стає трупом, що розкладається, в її водах замножуються незвідані явища: — клітини біоаномалії, вони пожирають дотеперішні біологічні організми, на яких тримався балянс життя в ріці. Непожерті організми убиває вібрація від надводних річкових ракет.

**

*

Сіра туманність сповиває обрії Подніпров'я в районах суперіндустрії металургійної, хемічної, нафтової. У туманності повисли останні питання сучасности: де струп, де пухлина, де рани й садна, що вже й не кривавляться на цій землі? Осад продуктів дезолувації — нищення й руйнування в ґрунтах і водах ще страшніший! Сіра туманність западає на людях, на їх ментальному й фізичному стані. По

землі вже ходить сіра антилюдина — дестиліят, випорожнений від почуттів, імунітету й досвіду: дефектив з парафіновим лицем, на якому ще проростає волосся.

Первотворення, як відомо, починалось на воді, з мікроорганізмів, були амеби, інфузорії, поширилась плісня й зеленка... Плянета створила людину. У другому первотворенні людина повинна створити плянету: врятувати її й відновити! Очистившись сама, людина очистить природу. Очищення прийде, від матері почавшись...

**

Доки поети-недотепи марнували час, творивши антипоезію, марніли самі над зневажанням слова, довели живе слово до ерозії — прийшов новий філософ. Хай його викриють, передчасно вб'ють, але Предтеча устигне показати пальцем на початок другого первотворення. На дитину з дитям! Одначе вона вже буде матір'ю з природженою гідністю, непіддатньою ерозії.

Дівчина школи не доходила, вибула в матері. Вона всюди тутешня на вулиці й додому не діходить. Не дійде! Далекий її шлях, як Катерині в Москівщину!

Байдуже, звідки вона пішла свою путь долати, з міста зурбанізованого, чи такого ж передмістя, з якогось виселку — псевдо-Зачіплянки, чи дійсної Солом'янки в Києві, Товкачівки в Харкові, або всюди сущих „Перемог“ радгоспівських та колгоспівських. Народивши, вона винесла в пелені дитя, хитаючись, ослаблена, й одразу зазнала гоніння, прикрошів за своє материнство, приниження й образ. Так і ходитиме з білими слідами сліз на землистім зішерхлім лиці, по щоках донизу солоні патьоки лишили сліди, що мляво біліють. Нема в неї хати, до готелів не впускають, вона, навіть, пашпортна, а все ночує десь нелегально: без прописки.

**

Дитя ловить пальцями рожевіючі кінцями перса й радує матір, чіпляється за кохтину на тілі без сорочки й уміє само взяти в уста материну грудь. Дитя спинається на ноги,

мати-дівча радується своєму чаду, й поступово для себе вирізняє гідність материнства.

— Алеж плекай, мати! — каже новітній Предтеча, — доглянь свого первоплоду, не загни! Прилетить голубиця калиноюю ягодою на твоїх устах, очистившись від соли звітрілої, зрадіє лице твоє рум'яністю.

Доки народяться нові поети, й відродиться нове слово в поезії, говоритиме тим часом філософ:

— Думаючи машини уже заперечують недумаючих змашинізованих людей — уже гряде настання другого первотворення! З народженням материнства молодій матері!

У сірій туманності над Дніпром вона усміхається своєму дитяті. В колишньому Шевченківському селі...

ОПІР НА КУТ

Тоді вже народився соняшний світогляд і культ пшениці з медом, і поклоніння богині Матері — землі й жінці, її зображували з малям на руках.

Люди йшли за сонцем, де простір — світ не кінчається на схід і захід. Ішли з лісів і яруг на ґрунти, де повноводі ріки напрямлені до моря...

Від весни до осені тут сонце обходить світлом і теплом поселення войовників, мисливців і хліборобів: вдень на соняшних ногах, зрання й увечері — на рожевих, як рожевоногий Боцян, на прикмету життя позначений від Долі: контраст чорне — біле, те, що ніч і день, зле й добре. Життя!

Чорно-білого птаха шанують, від нього вчаться плекати дітей, поважати старіших, піклуватися немічними й ростити рід.

Боцян — птах роду, стереже обійстя, приносить дітей матерям, знає таємницю зачаття жони, як сонце — таємницю пліднення землі. Тому жінка й земля — однаково мати. Матері радуються дітям, а земля — своїм плодам. Радуються, що діти ростуть здорові, як здорове зело-пшениця!

Виношуючи зачаття, вони видивляються на свою вроду до води, що синя з неба, дивляться в небо голубе, бо воно все гарне... Так і роди-плем'я пізнаються — по синіх очах, голубих. У матерів роду й молоко голубе на плекання дітей. Немовля знає свою годувальницю з молока, прижившись від народження до її груді. Маля не бере несвоєї матері. Жона не є матір'ю, що не годує народженого груддю!

Що б не робили матері, у них усе те саме — плекання роду. Діти в них печаті й жилаві, опоєні материнською ласкою, сонцем засмаглі. Жони ходять гінкі й високі на рожевих ногах, в самотканих робах, дбають коло домашнього.

вогнища і в житлі й на обійсті та в полі. Діви й дівочки з ними, наслідують їх, буде час ставати обраницею, й Велика Мати роду поблагослове на материнство зрослу діву.

Коло житла на моріжку бавляться малі діти, де сонце й добрі духи над ними, всі голенькі, найдуть щось і метикують — яке воно? Покладуть жука на спину, з нього вчаться вивертатись на ноги, борюкаючись, у жаби вчаться скоку, в ящірки — жвавости, у вивірки — сприту...

Більші діти запнуті полоттям, дівчатка, що ставали цнотливі, в робах, синьоокі білявки й чорнявки теж.

Вони гуртом бавляться з козами. Далеко не йдуть, у ліс, де тіні. У темному та в тінях густих живуть духи темні: Цур з Пеком, Клопіт і Халепа. І Бола ходить по людях, з Боли люди вмирають.

Вуйко рудий, аж чорний, у лісі водиться, волохатий медолюб, страшний — борті рабує...

Доки дівчатка годували з рук травною козу-матір, пецатий малюк пристосувався ссати молока, намагався взяти тугу рожеву дійку в уста й потрапив. Дівчатка мовчазно вдивлялися, переймались насолодою за ним і самі стуляли губи й мружили очі. Довго коза не терпіла, переступила ногами, напругла дійка випорснула, бризнула молоком. Малюк облизався й побіг. Дівчаткам відітхнулося, вони засміялися й утекли. Мали таємницю, схилені до себе лицами в колі, говорили, так щоб їх не чути малюкам.

Потім наодинці загадуватиме собі дівча — що то насолода й приємність, дізнаватиме, виростаючи, в себе цих почувань і пристрасти, уже з нічого, з статі своєї, стаючи дівочкою.

У жон обранці можні, звитяжні й кмітливі можі! Поза всім вони войовники й мисливці, беруть борть у лісах, мед і віск, зимою приносять скору кунню. Усе в них на вжиток і на виміну — з племенами, язиками поза свого роду. Рибаливши, молоді можі запливають на однодревах до великої ріки, рікою — до великої води — коли ще й не звалась вона Понтида чи Понт...

Невпокорені назовні роду, корились можі жонам: обранець — обраниці. Були ревні до жон, бо жона прийме ревного можа — дужого й хітного.

Чубатий русий паробок, ревно трудившись, веде розмову з Клопотом і з Халепю:

— Уже! Маєш трохи гарячої крові з мене! Потішився й відпусти. Вихопив з рук моє — то віддай.

На духів гніватись не можна, їх благають і моляться їм. Паробок переймає пальцями з чола завійні пасма чуба й посміхається до своєї Халепи, що трапилась йому за пильною роботою. І коли кінчив на умі молитись духам, і зійшла йому з лица гаряча кров, а піт краплистий змахнув долонею, Халепа відступилася й Клопіт зник: пробігав малюк, що козу ссав, і спинився — штуку найшов!

Його окликнув паробок віддати нахідку. Гарна штука! Сколок кременя відколосся на зубець, білуваті леза краями, до товщого боку креміль темнавий.

Подякувавши духам, юний маєстро кам'яної доби взявся докінчувати мікролітовий серп своїй дівойці на залицяння. Докінчити, доки триває день, бо за ніч духи потішаються нескінченною роботою, і не піде вруку, що буде скінчене потім.

Треба більше таких зубців наколоти. Удари в креміль вибивають іскри. Вони радіяльні до точки удару. В усі боки вилітають під тим самим кутом.

Кут давно існував в ужитковому застосуванні: тут будували житло на чотири кути, двосхилий дах навпіль серединою творив кут. Але відкриття опору на кут не існувало.

За вилетом іскор від удару каменя в камінь повільно віднаходилось розуміння вершка дотичних: де вони сходились. Майстер мікролітного серпа схоплював ідею центру на схрещенні ліній... Він відклав недокінчений серп і завзято вимальовував на піску образ кола з центром...

Віднаходилась ідея функції центру: через центр упродовж вісь, ляже опертям на вершку радіяльно схрещених ліній, і колесо буде винайдене — оперта на двох колесах, вісь виявить мобільшу властивість: їхатиме, якщо котити колеса. Так побудують двоколесого воза — *саггус*.

Феномен понтійського степу вчинить інвазію на всі країни індоевропейців, досягне Месопотамії й берегів Райну...

Помандрує двоколесий віз на всі людські простори, і хоча його творців пізніші хроністи назовуть номадами,

мандрівниками — за їх витвором мандрованим, — творці во-
за лишаються осілими орачами-хліборобами Подніпров'я, а
за русявою синьоокою вродою називатимуть себе русини.

Можі ревні витворять у племенах лад оружний назов-
ні, лад маєстату ієрархії внутрі. Побудують городища й го-
роди, тривкі, як домашні вогнища від жон витворені та
пісні з ритуалами-обрядами й звичаями...

А зі всього разом витвориться біологічна сила роз-
просторення радості й гону до життя на посілій землі-
обширі. Сила крові визначить стабільність характеру ру-
сина — тривкого, як опір на кут, як тяжіння до центру в
ієрархії.

Л Е Г Е Н Д А

Анахорет пішов з Київських гір — аби найдалі понести людям Божу благодать. Три роки скитався, три ріки перейшов поперек, ідучи за дніпрові луки. Над четвертою були гори. Менші за київські й були білі. І печери мали білі, крейдяні, то поселився в них, заклав скит. Біла обитель, як біла сорочка, на тілі, лагіднила душу.

І не вберігся анахорет однієї спокуси, співу пташиного. Усі полишив за плечима, від люду пішовши, стаючи схимником, а цієї недогледів. Явлення було божеське. Анахорет молився Богові Всевишньому, а птахи співали сходячому сонцеві. Принадив він одного співучого до свого скиту білого. Живився сам просом диким і птаха ним пестив за спів.

На годуванні обильнім птах перероджувавсь і співав у догоду годувальникові. Розпізнав анахорет, що згубив птах щирий голос, щоб бути запобігливим. По заспіві до сонця сходячого птахи летіли в гаї, у степи, дбати на себе, а цей прилітав на готове. Пізнавав анахорет, як мінялося птахові й оперення його на блискуче, не тільки голос. Прибував птах і вагою в тілі й покірливістю в душі. Вибагливим став: сідаючи на долоню простягнену з просом, вибирав — клював зерно тільки найзолотіше! А виспівував за годування на найвищим тоні. Переїдаючись і лїнівів, відлітав недалеко, хоч і на сухій гілці — спав денно . . . аби не летіти далеко . . .

Щоб покутувати гріх за спокусу співом пташиним, за звиродніння птаха принадженого, анахорет домішував просо в пісок. Нехай і сідає пїта на долоню простягнену, але хай трудиться, зерно вибираючи, трудившись, хай навертається до роду свого пташиного.

Але птах-пїта став звироднілий, іздох! Не навернувся, бо став курою перегодованою!

Доки й життя його було — покутував молитвою анахорет гріх годувальника пїти.

А народові залишив з своєї мудрости прислів'я на вироки: „На дайте курі проса — нехай іздохне!“

ЛИБЕДЬ

Тяжке лихо сталося, як блискавка вціляє, швидко, удар був зненацький, бо стріла летить зблиском.

Лебідь заячів смертельно на граційнім завороті в високості й почав падати, він ще боровся з паданням, крильми бився, потім завішений на прямовисній доземного тяжіння опадав.

Сонце то сліпило на сніжнім оперенні, то згасало, мінливість сльозила очі, боляче й серцю дивитись катастрофу, смерть домучувала стріленого лебедя, нить обірвалась і він плеснув на воду тихої заводі.

Ув очах іще мінилося, як лебідь конав, покривавлений, зламані крила, тепла шия зів'яла, через груди ввігналася чорна стріла, але дівчина, хороша, як либедь, не йняла віри смерті, притьмом скинула одяг, лянна біла туніка впала на коліна, босими ногами виступила з полоття, мерщій на воду, може жив лебідь і врятує його якомсь.

Зблиснула ще стріла, націлена в дівчину, пішла криво, і як стій уже лука тримала дівчина, напнула тятиву, кунінг Гамді гугнявий показав спину, не прийняв навіч єдиноборства, стріла наздогнала його між дубами й похилила на гриву коневі, не було певности в дівчини, чи скарала ворога, поплила на заводь, де впав лебідь.

Ворог був, що вертається! пустив ще стрілу й показався з-під дубів, порослих урівень киевим горам, на лиці печений, з лисими брівми й водяними очима під чорним шоломом, борода витерта злиняла, масти гнідого коня, вгодований жеребець пінивсь, хижо вивертав з-під язика червоного залізне удило, присідав на задні копита, перебирав передніми, Гамді ще міг триматися в сідлі, обтяжений долів мечем та довготелесий хитавсь у лискучій різниці, вибитій в опуклій формі з волової шкіри, цяцькованій гудзями мідними на грудях і раменах, його пекла стріла, застрягла в лівім плечі, й пекучіша за рану жадоба мести пекла, якщо не ймити князівну полянів Либедь, то вбити, бо хай буде нікому, коли не йому, зареготав, ги-ги-ги покотилося до

верхів'ів у лісах і лягло на тихій заводі, князівна, гарна, як либедь, викинулась із води знесеними руками, сплеснула, мов летіти, й почала тонути, гот чекав її загибелі, бо поцілив у саме серце через спину.

Отрок русин також бачив у небі падання стріленого лебедя, поспішав, збентежений, гречники полянські на вечір відклали в'їздити до Києвого града, спинили валку, звернувши з Соляного шляху до озера на дніпровім лузі, воли пастимуться, відпочинуть у рясних кущах калини, де їх не битимуть гедзі, а купці по довгій подорожі з Ольбії за степами при морі вичепурять вози накривані від дощів та куряви шкурами, щоб оновились, волів викупають, щоб не були знемогли, а щоб не храмали, обітнуть їм ратиці заламані сухі, й обтерпужать і наляють, воли нестимуть на блискучих рогах налоєних вечірнього місяця, а гречники-русини, скупані, у випраних кошулях та портах, погейкуватимуть, бадьорі, ступаючи при ярмах, в'їдуть на торговицю навсупротинь дніпрового перевозу вечірньою прохолодою, коли роса затягне вологістю порохи й уїзд не курітиме, бадьорим прибуттям валка заповість жвавий торг заутра в Києвому граді.

Доки встиг отрок, порослими крутими берегами пробираючись, застав на тихій заводі глибокої ріки кружляння заплавом білих лесеєдів юних і їх матері либеді, в ритуальнім колі коловротом обертались круг крови розплилої темної плями, на березі, стрімкій приступці, кинене дівоче полоття лежало й лук і тула з невжитими стрілами й поврозь перлована по столоченій траві до води звисала сліпучо в сонці.

У столиці ромеїв Либедь князівна полянів на інтригу за вроду Софією була наречена й обдарована перловою поврозю, поясом цноти, а здійме його той, хто йме її за невісту.

Страждав отрок, розумів, що сталося, не діходив тям, як.

Лебедине коло тихо ячіло над кровію свого князя лебедя вбитого й Либедь-князівни кровію, кружляло й кружляло, за глибинною течією віддаляючись до устя, де ріка ставала затиснена жовтими берегами глиняними й шумливо вливалася до великого Дніпра, там лебедине коло

розімкнулося, кров спливла донизу, й вир похоронив її.

Страждаючому отрокові видівся предовгий шлях його мандрів, спішив лодею вітряною з ромейськими гречниками до Ольбії, а звідти з полянськими гречниками пішо, не застав князівну, гарну як либедь, що закохала його в себе, вродою Ладиною, полянською величчю, з пізнання збагнув її душу, коли здригнулась перед холодом злота, перлів самосейних, камінців різноцвітних, відразилась розкоші робленої, відреклась прийняти чужу віру й дароване ймення, злото й камінці при чадних свічах були гарячі, а її морозило у гостинах і в палатах і в божницях, бо дізнавала заздрість, не шану, до себе за кожним запиналом і кутом з тінею, й з кожного ока білого й очей і олійних уст, усміхів до такої небаченої, заздрість царя самого й учту його купченого й гостей з усіх країв, гурмлених готів, готинів з довгими мечами на бедрах, служивих у всіх.

До столиці ромеїв отрок-русин прийшов з Києвого града, прагнучи визначитись у науках людських, нагромаджених тут, з малоліття потягся до пізнання буття й небесного й земного й людського, і наречений зістав Дивничем.

Був уже велій у науках, у читанні фоліантів, складанні й писанні їх, грамотен по-ромейському, грецькому й латинському, говорив їх мовами й готинською, надився письментами грецькими та латинськими писати в мові русинів, його намагались привласнити, ображали воїв крові його, називали гунами та скитами, за невігласів маючи та суворих і диких, щоб відразити всього рідного, намагались вполювати вином, лестею й принадою наліжниць.

До вина в нього душа міру знала, стерігся ехидства й отрути, лестею бривдися, у ромеїв, як і в гречинів, усміх за вухами, в душі пінявість, що й на устах слиниться, лиск та лєсть на заміну величі та щирости, заздрили його розумові, інтригували проти, умовляли, станеш пійта велій, прославиш столицю світу й прославишся знатним рабом імператора всіх країн і язиків, одначе даровані наліжниць, плястичні, наче музи, в туніках прозорих, не ймили його, а заздрісників ігнорував.

Свого хисту Дивнич не продав, а коли вертався з візиту до царя ромеїв Великий князь полянів Кий з сестрою Либедь домів, отрок потягся навздогін, стоптав ромейські

сандалі за сорок і більше днів ходи, на нім зісоліда тога мужа вченого, лице обпалилось на жолудь стиглий, сам паленів диханням, як то прославить він свою ладу Либедь у Києвому граді на всі язики, укладе й напише фоліянт, про кохання дівчини в лебедях на тихій заводі ріки нижче терема її, як купалася з ними й співала їм, посестри кликали її Либедь, бо так мати нарекла вродливицю за лебедину грацію на купанні, та за незрадливість, лебедину вірність всьому рідному, своєму.

З надбережжя тихої заводі отрок пішов напрямом поза Щековою горою, щоб вийти на Оболонь, де схрещувались великі шляхи, Соляний із Залозним, градовий гострокіл лишався ліворуч, за ним височіла рублена вежа з вузькими вікнами без шиб, притемнений град ніби стугонів, бо не спав, хоча на близьке вже світання западав за дерева у притемненім небі неповні визрілий місяць, прибився отрок ночувати до валки, пізнав між іншими на торговиці своїх по тому, як уладилися на ночівлю русинським ладом, як лежали воли при ярмах та зітхали притомлені, і сам був перетомлений, більше пригодною, як мандрами з гречниками, вони прийняли його на ночівлю, казали не йти в град, доки світання, бо там сполох заповіджено від князя Кия, на всі шляхи пішли оружні комонники погонею переймати готинів, утікаючих стрілами наздогнати, що спротив чинитимуть, брати сулицею й мечем, а подоланих до града провадити, кидати в поруб, тримати до княжого суду.

Потонулу князівну в ріці не найшли, то й похорону не правили, мати увірила себе волі всіх кумирів полянських, що Морена похоронила дівчину, щоб не стала з неволі робою гугнивих, а ріку мати нарекла Либедь, іменем доньки, щоб по ній навіки була рікою-князівною.

Гугнивий Гамді сконав із стрілою в плечі до заходу сонця того ж дня злочину вчиненого, брати його пімсту снували в тупих мізках, казавши відплатити Свангільді-Либедь, що не далася їх братові-кунінгові, змову мести Кий ізкоренив мечем, зігнав готів із земель усіх русів за Дунай, за гори, до Райну-ріки.

А ще писав у фоліянті велій Дивнич про лебедів, білі любов знаменують, чорні знаменують зраджених, а руді

лебеді вигинули, палені надмірною заздрістю й ненавидю до закоханих.

Фоліант дописаний був повістею про готів, що по смерті Кия зібралися напасти осібно волинського князя Божа та й брати поодиначі русинів, велій літописець закликав бути всім разом проти всякого ворога, про готинів лишив науку:

— Це той ворог, що все вертається на град Київ.

З М І С Т

	Стор.
Легенда про жасмин	9
Ялина	16
Той самий сон	22
Вальдшнеп	27
Серце	29
Страх	32
Вовки	36
Лист	40
Як були ми люди...	44
Бузина росте 1000 років	49
Явори	55
Легенда про прокляття	65
Блакитна хоругов	68
Живий друг Осип	71
Матері дорога	75
Хрест	79
На Симона Зилота	80
Одинадцять написів на бетоні	82
Як загинули райські птахи	84
Легенда про море	87
Легенда другого первотворення	90
Опір на кут	93
Легенда	97
Либедь	98